

Γεωγραφίες

Αρ. 18 (2011)

Γεωγραφίες, Τεύχος 18, 2011

Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ ΤΟΥ ΘΕΡΜΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Μαριλένα Παπαγεωργίου

Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ ΤΟΥ ΘΕΡΜΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Μαριλένα Παπαγεωργίου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο θερμαλισμός στη νεότερη εποχή αποτέλεσε την πρώτη μορφή τουρισμού που αναπτύχθηκε στη χώρα, με τα θερμαλιστικά θέρετρα να απολαμβάνουν την πρωτοκαθεδρία έναντι πολλών άλλων τουριστικών προορισμών για μεγάλο διάστημα του 20ού αιώνα. Ωστόσο, η εικόνα αυτή δεν διατηρήθηκε για πολύ. Οι ιαματικές πηγές και οι λουτροπόλεις τις τελευταίες δεκαετίες έχουν σημειώσει σημαντικές απώλειες από άποψη τουριστικής κίνησης, χαρακτηρίζονται από εγκατάλειψη και παρακμή και έχουν χάσει σε μεγάλο βαθμό την ανταγωνιστικότητά τους ως τουριστικοί προορισμοί.

Στο πλαίσιο αυτό, απότερος στόχος του άρθρου είναι να διατυπώσει κάποιες γενικές κατευθύνσεις χωροταξικής οργάνωσης και σχεδιασμού του θερμαλιστικού τουρισμού σε εθνικό επίπεδο που θα συμβάλουν στην άρση της προβληματικής εικόνας που η εν λόγω μορφή τουρισμού παρουσιάζει στην Ελλάδα σήμερα. Για το σκοπό αυτό, το άρθρο καταφεύγει σε μια πρωτότυπη καταγραφή των γεωγραφικών όψεων (γεωγραφική ανάλυση) του θερμαλιστικού τουρισμού της Ελλάδας, την οποία χρησιμοποιεί ως βασικό «εργαλείο» για την εξαγωγή των κατάλληλων χωρικών/γεωγραφικών συμπερασμάτων, τα οποία και αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για την καταλληλότητα των χωροταξικών κατευθύνσεων που προτείνονται.

The geography and spatial planning of mineral water spa tourism in Greece

Marilena Papageorgiou

ABSTRACT

In modern times, spa tourism constituted the first form of tourism that Greece began to rekindle, while spa destinations constituted the prevailing tourist resorts found in the country for a long period of time in the recent past (20th century). Unlikely, this prosperity didn't last long. During the last decades, hot springs areas and spa towns experience a period of continuous recession, decline and abandonment; hence, they are losing their competitiveness as tourist destinations.

Within this framework, the aim of this paper is to formulate the necessary guiding principles (planning guidelines) for the spatial organization of spa tourism at a national level, opting to contribute to the upgrading of spa destinations in Greece. To this purpose, the present article proceeded to a novel attempt to sketch the essential geographical and spatial aspects (geographical analysis) for the area of Greece, the conclusions of which served as the essential "tool" for the formulation of the appropriate planning guidelines for the country.

1. Εισαγωγή: περί θερμαλιστικού τουρισμού

Ο θερμαλισμός αποτελεί μια δραστηριότητα η οποία ξεκίνησε να αναπτύσσεται δεκάδες αιώνες πριν, όταν ο άνθρωπος άρχισε να χρησιμοποιεί τον φυσικό πόρο των ιαματικών πηγών για θεραπευτικούς σκοπούς και για τη βελτίωση της υγείας του γενικότερα (Gerbod 2004). Έχοντας διανύσει μια ιδιαίτερα μεγάλη διαδρομή χρονικά, η δραστηριότητα του θερμαλισμού κατάφερε να διατηρηθεί σχεδόν αναλλοίωτη, αποτελώντας πλέον μια ειδική μορφή τουρισμού (θερμαλιστικός τουρισμός), μέρος της ευρύτερης μορφής τουρισμού που προσδιορίζεται σήμερα με τον όρο «τουρισμός υγείας» (Παπαγεωργίου 2009). Μάλιστα, αποτελώντας μια μορφή τουρισμού που καθ'όλη τη διάρ-

κεια του 19ου και το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα περιστρεφόταν γύρω από τη θεραπεία, σήμερα ο θερμαλιστικός τουρισμός περιστρέφεται περισσότερο γύρω από την υγεία, την αναζωογόνηση και την ευεξία, ως αποτέλεσμα των σύγχρονων τάσεων και εξελίξεων στην Ευρώπη και διεθνώς (FEDERTERME 2004).

Όσον αφορά την Ελλάδα (τη γενέτειρα του θερμαλισμού: 5ος π.Χ. αιώνας), η αξιοποίηση του φυσικού πόρου των ιαματικών πηγών θα ξεκινήσει σχεδόν από την πρώτη στιγμή σύστασης του νέου Ελληνικού Κράτους (αρχές 19ου αιώνα) δεδομένης και της ωφέλειας που η ευρωπαϊκή εμπειρία είχε αποδείξει ότι μπορεί να αποφέρει στην οικονομία ενός κράτους (Λέκκας 1935).

Περνώντας μια δύσκολη περίοδο στην αρχή, ο θερμαλιστικός τουρισμός της Ελλάδας θα βρεθεί τελικά σε διαρκή ανοδική πορεία από τις αρχές του 20ού αιώνα και μετά, λόγω των συστηματικών προσπαθειών της Πολιτείας, ειδικά μετά τη δεκαετία του 1910 (Δαμβέργης 1919). Έκτοτε, σταδιακά τόσο οι θερμαλιστικοί τόποι όσο και η ίδια η τουριστική κίνηση θα αυξηθούν σημαντικά, με αποκορύφωμα τις δεκαετίες του 1950, του 1960 και του 1970 (EOT 1954, EOT 1966, Σπαθή 2000), δεδομένης και της τάσης/μόδας που επικρατούσε εκείνη την εποχή και είχε αναδείξει τα ελληνικά θερμαλιστικά θέρετρα στον κατεξοχόν τόπο έλξης προσωπικοτήτων του πολιτικού, επιχειρηματικού και καλλιτεχνικού χώρου τόσο της Ελλάδας όσο και του εξωτερικού (Ζαχαρόπουλος και Μπαρμπίκας 2001).

Ωστόσο, η περίοδος αυτή θα διαρκέσει μόλις έως τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Έκτοτε, σύμφωνα και πάλι με τα διαθέσιμα στοιχεία (Σπαθή 2000), θα ξεκινήσει μια αρνητική πορεία, που έως και το 1997 (που τηρήθηκαν τα τελευταία στατιστικά σε επίπεδο χώρας) θα οδηγήσει σε απώλειες της τάξης του 25%. Με βάση δε τα αποσπασματικά στοιχεία που τηρεί πλέον το αρμόδιο Τμήμα του EOT για περιορισμένες περιπτώσεις εγκαταστάσεων (εκμετάλλευσης EOT και μόνον), εκτιμάται ότι η καθοδική αυτή πορεία συνεχίζεται έως και σήμερα.¹

Ως βασικές αιτίες για αυτή την εξέλιξη και γενικά την πτωτική πορεία της εν λόγω μορφής τουρισμού στη χώρα δεν μπορεί παρά να αναφερθούν: η αλλαγή του τουριστικού προτύπου τις τελευταίες δεκαετίες (ήλιος-θάλασσα) (Lickorish και Jenkins 1997) που εκτόπισε τις λουτροπόλεις από την πρωτοκαθεδρία που απολάμβαναν ως τουριστικά θέρετρα, η πρόοδος της ιατρικής επιστήμης και η διστακτική/επιφυλακτική πλέον σύσταση από τους γιατρούς στους ασθενείς της συγκεκριμένης (εναλλακτικής) μεθόδου θεραπείας² και, τέλος, η έλλειψη σχεδιασμού και προγραμματισμού από το κεντρικό επίπεδο διοίκησης για παρατεταμένο χρονικό διάστημα έως και σήμερα³ που δεν επέτρεψε ούτε την αναβάθμιση των εγκαταστάσεων θερμαλισμού ούτε και τον εκσυγχρονισμό των προσφερόμενων υπηρεσιών σύμφωνα με τα νέα πρότυπα διεθνώς (υγεία-ευεξία).

Ως αποτέλεσμα των παραπάνω συγκυριών, σήμερα η εικόνα στους θερμαλιστικούς προορισμούς έχει υποστεί σημαντικές αλλοιώσεις σε σχέση με το παρελθόν (Γοσποδίνη 2005). Οι λουτροπόλεις, από τόποι που άλλοτε προσέλκυαν άτομα όλων των κοινωνικών, οικονομικών και ηλικιακών τάξεων, σήμερα έχουν μετατραπεί σε «γεροντουπόλεις», ενώ ο θερμαλιστικός τουρισμός φαίνεται να «συντηρείται» σχεδόν αποκλειστικά από την κοινωνική πολιτική του κράτους (και τα ασφαλιστικά ταμεία) και να προσελκύει άτομα χαμηλών εισοδημάτων από μικρά αστικά ή και αγροτικά κέντρα της χώρας (Σπαθή 2000, Παπαγεωργίου 2009). Παράλληλα, σύμφωνα με πρόσφατη εμπειρική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στους σπουδαιότερους θερμαλιστικούς προορισμούς της Ελλάδας, τα στοιχεία που συνθέτουν τη σημερινή ει-

1. Μέχρι και τη δεκαετία του 1960, ο EOT τηρούσε αναλυτικά στατιστικά στοιχεία για το σύνολο των ελληνικών λουτροπόλεων. Έκτοτε, μέχρι και τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1990, η ΕΣΥΕ (σε συνεργασία με τον EOT) συνέχισε να τηρεί στατιστικά στοιχεία, σε ειδικό μάλιστα κεφάλαιο των Επετηρίδων της με τίτλο «Ιαματικά Πηγάι – Λουτροπόλεις». Όμως, όταν μετά τη δεκαετία του 1990 η θερμαλιστική κίνηση βρισκόταν ήδη σε πολύ χαμηλά επίπεδα, η ΕΣΥΕ σταμάτησε να δημοσιεύει στοιχεία. Ωστόσο, ο EOT και η ΕΤΑ -οι καθ' ύλην αρμόδιες υπηρεσίες- δεν επέδειξαν το απαιτούμενο ενδιαφέρον, με αποτέλεσμα από το 1997 και μετά τα στοιχεία να είναι αποσπασματικά και ελλιπή.

2. Σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2007-2008 στις τρεις σπουδαιότερες λουτροπόλεις της Ελλάδας (για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την έρευνα βλ. κεφ. 6 και υποσημ. 10), σε δείγμα 700 θερμαλιστών μόλις το 34% περίπου ακολουθούσε συμβουλή γιατρού πριν επισκεφτεί μια λουτρόπολη. Συνήθως, ο λόγος για τον οποίο οι θερμαλιστές επέλεξαν τη συγκεκριμένη δραστηριότητα ήταν επειδή τους το συνιστούσαν τρίτοι, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό της τάξης του 20% περίπου έκανε θερμαλισμό χωρίς να γνωρίζει ή να έχει συμβουλευτεί κάποιον για τις θεραπευτικές ιδιότητες των ιαματικών πηγών που επισκεπτόταν.

3. Μετά τη δεκαετία του 1960 -όταν εφαρμόστηκε για τελευταία φορά από το κράτος γενικευμένο πρόγραμμα εκσυγχρονισμού των τόπων θερμαλισμού (EOT 1966)- οι μοναδικές παρεμβάσεις/πρωτοβουλίες ήταν: α) ανάθεση μελέτης από το ΥΠΕΧΩΔΕ με τίτλο: «Στρατηγικό πλαίσιο χωρικών κατευθύνσεων για την ανάπτυξη του ιαματικού τουρισμού στην Ελλάδα», η οποία όμως μετά την ολοκλήρωσή της (το 2000) «έμεινε στα συρτάρια» του Υπουργείου, β) ψήφιση του Ν. 3498/2006, που όμως σε καμία περίπτωση δεν υπεισέλθε σε θέματα

οργάνωσης και ανασυγκρότησης των τόπων θερμαλιστικού τουρισμού και, τέλος, γ) ψήφιση (το 2009) του Ειδικού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης (ΕΠΧΣΑΑ) για τον Τουρισμό, το οποίο όμως, ως στρατηγικό χωροταξικό σχέδιο, περιορίστηκε σε μια απλή αναφορά ότι η ανάπτυξη του θερμαλιστικού τουρισμού θα πρέπει να προωθηθεί σε έντεκα (11) περιοχές της Ελλάδας: Αιδηψός-Καμένα Βούρλα-Θερμοπύλες-Υπάτη-Σμόκοβο, Κυλλήνη-Καϊάφας, Κύθνος, Μέθανα, Λουτράκι, Νιγρίτα, Κως-Ρόδος-Νίσυρος, Σάμος-Ικαρία, Χίος-Μυτιλήνη, Λουτράκι Πέλλας, Σιδηρόκαστρο.

κόνα των εν λόγω περιοχών -πλην ελαχίστων εξαιρέσεων- συνοψίζονται στα ακόλουθα: υποβαθμισμένες εγκαταστάσεις, αναχρονιστικές υπηρεσίες, εγκαταλελειμμένα κτίρια, έλλειψη υποδομών και υπηρεσιών ελεύθερου χρόνου, αλλοίωση ταυτότητας τόπου, απαξίωση, μαρασμός, παρακμή (Παπαγεωργίου 2009).

Στο πλαίσιο αυτό, το παρόν άρθρο εστιάζει στη διερεύνηση των βασικών γεωγραφικών όψεων του θερμαλιστικού τουρισμού, επιδιώκοντας να εξάγει τα κατάλληλα χωρικά και γεωγραφικά συμπεράσματα. Απώτερος σκοπός του άρθρου είναι, αξιοποιώντας τα συμπεράσματα αυτά, να καταλήξει στη διατύπωση γενικών κατευθύνσεων χωρικής αναδιοργάνωσης και σχεδιασμού σε εθνικό επίπεδο, με στόχο την αντιστροφή της αρνητικής εικόνας και τη βιώσιμη ανάπτυξη των τόπων που αναπτύσσεται η εν λόγω μορφή τουρισμού, ώστε οι λουτροπόλεις να αποκτήσουν και πάλι τη θέση που τους αξίζει στο τουριστικό σκηνικό της χώρας.

2. Μεθοδολογική προσέγγιση της έρευνας

Αποτελώντας την πρώτη ουσιαστική μορφή τουρισμού που αναπτύχθηκε στην Ελλάδα σχεδόν από τα μέσα του 19ου αιώνα, η δραστηριότητα του θερμαλισμού και οι ιαματικές πηγές προκάλεσαν σε σημαντικό βαθμό το ενδιαφέρον των ερευνητών, ειδικά κατά το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα.

Συγκεκριμένα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην ειδική έκδοση του ΕΟΤ του έτους 1966 (*Λουτροπόλεις και Ιαματικές Πηγές*), κατόπιν διερεύνησης που είχε πραγματοποιηθεί από τον υδρολόγο Ν. Λεούση, οι σχετικές με τις ιαματικές πηγές εργασίες που είχαν δημοσιευτεί στην Ελλάδα από το έτος 1837 έως και τότε (1966) ανέρχονταν σε περίπου πεντακόσιες (500), ενώ οι συγγραφείς που ασχολούνταν συστηματικά με το συγκεκριμένο θέμα εκείνη την εποχή αριθμούσαν τους εκατόν πενήντα (150) περίπου. Όμως, παρά το συστηματικό ενδιαφέρον από την πλευρά των επιστημόνων, η πλειονότητα των συγγραμμάτων που προέκυψαν τότε εξειδίκευε κυρίως σε χημικά, υδρολογικά και ιατρικά ζητήματα και όχι τόσο στη μορφή και τα χαρακτηριστικά της μορφής τουρισμού που αναπτυσσόταν με βάση τον φυσικό πόρο των ιαματικών πηγών. Έκτοτε, αν και η συχνότητα των ελληνικών δημοσιευμάτων έχει περιοριστεί σημαντικά, ο θερμαλιστικός τουρισμός εξακολουθεί να αποτελεί αντικείμενο ερευνών και επιστημονικών συγγραμμάτων, αυτή τη φορά όμως μέσα από μια πιο οικονομική, επιχειρηματική, ιστορική και αρχιτεκτονική ματιά.

Αντίστοιχα, όσον αφορά τη διεθνή βιβλιογραφία, η πλειονότητα των συγγραμμάτων που έχουν εντοπιστεί και αναφέρονται στο θερμαλιστικό τουρισμό είτε τον προσεγγίζουν από εννοιολογική και οικονομική σκοπιά είτε πρόκειται για οδηγούς τουριστικής κυρίως χρησιμότητας. Εξαιρεση ίσως αποτελεί ένα γαλλόγλωσσο σύγγραμμα (Jamot 1988) το οποίο εξετάζει τη γεωγραφική όψη του θερμαλιστικού τουρισμού της Γαλλίας και μόνον, αλλά και ένα γερμανόγλωσσο σύγγραμμα (Glaus, 1975) το οποίο, αν και επιχειρεί να καταλήξει σε κατευθύνσεις σχεδιασμού για τις περιοχές των ιαματικών πηγών, εστιάζει στην τοπική/πολεοδομική κλίμακα και όχι στην εθνική κλίμακα, όπως επιχειρεί το παρόν άρθρο.

Επομένως, όπως γίνεται αντιληπτό από τα παραπάνω, ενώ τόσο ο φυσικός πόρος των ιαματικών πηγών όσο και η ειδική μορφή του θερμαλιστικού τουρισμού έχει μελετηθεί αρκετά διαχρονικά, η γεωγραφική και η χωροταξική διάσταση παρα-

μένει μια οπτική γωνία που δεν έχει διερευνηθεί επαρκώς (έως και καθόλου) –ειδικά για τη γεωγραφική περιοχή της Ελλάδας.⁴ Στο πλαίσιο αυτό, η πρωτοτυπία του παρόντος άρθρου έγκειται ακριβώς στην οπτική με την οποία επιχειρεί να εξετάσει την εν λόγω μορφή τουρισμού ειδικά για τη χώρας μας. Συγκεκριμένα, το άρθρο εξετάζει τη γεωγραφική κατανομή του φυσικού πόρου των θερμομεταλλικών πηγών και συνεχίζει παρουσιάζοντας τους τόπους (ιαματικές πηγές) που τελικά επιλέχθηκαν για την ανάπτυξη του θερμοαλιστικού τουρισμού διαχρονικά. Ακολουθώς παρουσιάζει τη γεωγραφία της θερμοαλιστικής κίνησης (σε επίπεδο δεκαετίας) για μεγάλο διάστημα του παρελθόντος έως και σήμερα, ενώ επιλεκτικά (για τις τρεις σπουδαιότερες λουτροπόλεις της χώρας) αναφέρεται και στη γεωγραφική εμβέλεια (βάσει προέλευσης θερμοαλιστών) που οι θερμοαλιστικοί προορισμοί της χώρας παρουσιάζουν. Υπενθυμίζεται ότι απώτερος σκοπός του άρθρου είναι η γεωγραφική ανάλυση να αξιοποιηθεί για την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων που θα επιτρέψουν τη διάτυπωση γενικών κατευθύνσεων χωροταξικού σχεδιασμού σε εθνική κλίμακα.

3. Καταγραφή και χωρική κατανομή των μεταλλικών πηγών

Αν και οι θερμομεταλλικές πηγές της χώρας άρχισαν να θεωρούνται σημαντικό δημόσιο αγαθό ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, ο ακριβής τους αριθμός αποτελούσε έναν «άλυτο γρίφο» μέχρι και σχετικά πρόσφατα. Προφανώς, οι λόγοι για την καθυστέρηση αυτή ήταν από τη μια πλευρά η διαρκής μεταβολή της εδαφικής επικράτειας της Ελλάδας μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα περίπου, ενώ από την άλλη πλευρά η έως και πρόσφατα δυσκολία ακριβούς καταμέτρησης και καταγραφής των θερμομεταλλικών πηγών λόγω τεχνικών αδυναμιών.

Παρ' όλα αυτά, αξίζει να αναφερθεί ότι η πρώτη συστηματική καταγραφή ξεκίνησε μόλις στις αρχές του 20ού αιώνα. Συγκεκριμένα, μέχρι το 1918 οι καταγεγραμμένες θερμομεταλλικές πηγές ήταν μόλις 98, ενώ λίγα χρόνια αργότερα, το 1931, μετά από συστηματική έρευνα της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων, ο αριθμός αυτός αυξήθηκε κατά 54 πηγές (39 δημόσιες και 15 ιδιωτικές). Όμως και πάλι σύντομα διαπιστώθηκε ότι οι πηγές που δεν είχαν καταγραφεί παρέμεναν πολλές. Αφορμή για τη διαπίστωση αυτή στάθηκε το γεγονός ότι σε διάφορες περιοχές της Ελλάδος περίοικοι έκαναν λουτρά σε σημεία που έως τότε δεν ήταν γνωστά για την ύπαρξη ιαματικών πηγών. Έτσι, στα τέλη της δεκαετίας του 1930 επιχειρείται εκ νέου η καταγραφή του φυσικού πόρου στο σύνολο της χώρας. Με τη συνεργασία των Δημάρχων και των Προέδρων αυτή τη φορά, που με προθυμία υποδείκνυαν κάθε σημείο ανάβλυσης πηγής εντός των ορίων της εδαφικής αρμοδιότητάς τους, η νέα έρευνα κατέγραψε 752 θερμομεταλλικές πηγές. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη έρευνα, η γεωγραφική κατανομή του πόρου, βάσει της τότε διοικητικής διαίρεσης, είχε ως ακολούθως (Λέκκας 1938):

Στερεά Ελλάδα	156	θερμομεταλλικές πηγές
Θεσσαλία	57	»
Ήπειρος	56	»
Μακεδονία	115	»
Θράκη	25	»
Πελοπόννησος	114	»
Νησιά ⁵	229	»
Σύνολο	752	θερμομεταλλικές πηγές

4. Εξαιρέση ίσως αποτελεί η μελέτη που είχε υλοποιηθεί για λογαριασμό του ΥΠΕΧΩΔΕ το έτος 2000 από το ΚΕΠΑΜΕ με τίτλο «Στρατηγικό πλαίσιο χωρικών κατευθύνσεων για την ανάπτυξη του ιαματικού τουρισμού στην Ελλάδα», η οποία, αν και αφορά σε κατευθύνσεις χωροταξικού σχεδιασμού για το θερμοαλιστικό τουρισμό της χώρας, ως μελέτη δεν μπορεί να συγκαταλεχθεί στα επιστημονικά συγγράμματα/βιβλιογραφία, ενώ επίσης οι αναφορές στις γεωγραφικές όψεις της εν λόγω μορφής τουρισμού στην Ελλάδα -παραδόξως- ήταν ελάχιστες.

5. Ειδικότερα από τις 229 ιαματικές πηγές που εντόπισε η έρευνα στο νησιωτικό χώρο, οι 23 ήταν στην Εύβοια, οι 34 στα νησιά του Ιονίου, οι 30 στις Κυκλάδες, οι 42 στα νησιά του Αιγαίου και οι υπόλοιπες 100 στην Κρήτη.

Όμως, παρά την αναλυτική έρευνα της δεκαετίας του 1930, η καταγραφή του συνόλου των θερμομεταλλικών πηγών –για ευνόητους λόγους– επαναλήφθηκε μόλις τη δεκαετία του 1980 από το τότε Υπουργείο Ενέργειας και Φυσικών Πόρων και το Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών (ΙΓΜΕ). Αν και οι εποχές και τα μέσα είχαν εξελιχτεί σημαντικά μετά από σχεδόν μισό αιώνα, η νέα καταγραφή δεν διαφοροποιήθηκε πολύ από την προηγούμενη στη μέθοδο που ακολούθησε. Χρησιμοποιώντας ως «οδηγό» την απογραφή της δεκαετίας του 1930, αλλά και τους τοπικούς άρχοντες –και πάλι– για την υπόδειξη πηγών που ενδεχομένως η προηγούμενη έρευνα είχε παραλείψει, η νέα καταγραφή υλοποιήθηκε σε τρεις φάσεις. Αρχικά, το 1983 έγινε η καταγραφή των θερμομεταλλικών πηγών στα νησιά του Αιγαίου. Ακολούθως, το 1985 πραγματοποιήθηκε η έρευνα στην Πελοπόννησο και, τέλος, το 1988 ολοκληρώθηκε η καταγραφή στην ηπειρωτική Ελλάδα και τα Ιόνια Νησιά.

Σύμφωνα με το τρίτομο έργο του ΙΓΜΕ (Γκιώνη-Σταυροπούλου 1983, Ορφανός 1985, Σφέτσος 1988), που περιλαμβάνει τα δελτία απογραφής των θερμομεταλλικών πηγών της Ελληνικής Επικράτειας, ο αριθμός των θερμομεταλλικών πηγών της χώρας κατά τη δεκαετία του 1980 ανερχόταν σε 470. Υπολειπόταν, δηλαδή, κατά 282 πηγές από την προηγούμενη καταγραφή της δεκαετίας του 1930. Ειδικότερα, η μείωση που παρατηρήθηκε αιτιολογήθηκε από τους ερευνητές του ΙΓΜΕ ως εξής: α) οι πρόσφατες και πιο σύγχρονες χημικές αναλύσεις των νερών πολλών από τις καταγεγραμμένες από την προηγούμενη έρευνα ως θερμομεταλλικές πηγές έδειξαν ότι η μεταλλικότητα τους δεν ήταν τόσο σημαντική ώστε να καταγραφούν ως τέτοιες, β) πολλές από τις πηγές που είχαν απογραφεί τη δεκαετία του 1930 είχαν στερέψει στην πορεία και γ) πολλά συμπλέγματα πηγών με την ίδια χημική σύσταση νερών καταγράφηκαν από τη νέα έρευνα ως μια πηγή.

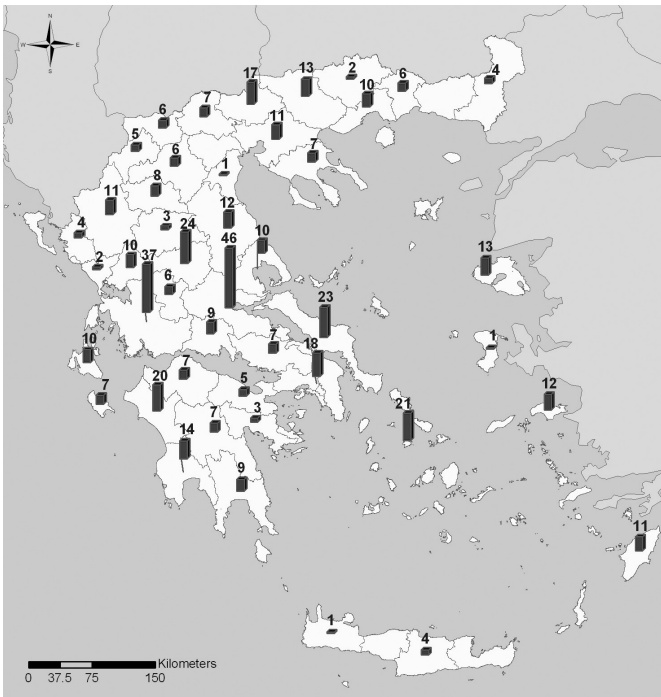
Πίνακας 1: Κατανομή θερμομεταλλικών πηγών Ελλάδας ανά Περιφέρεια (απογραφή 1980)

Περιφέρειες	Αριθμός θερμομεταλλικών πηγών	Σύνολο Ελλάδας
Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	22	4,7%
Κεντρικής Μακεδονίας	56	12%
Δυτικής Μακεδονίας	25	5,3%
Ηπείρου	27	5,8%
Θεσσαλίας	49	10,3%
Ιονίων Νήσων	17	3,6%
Δυτικής Ελλάδας	64	13,9%
Στερεάς Ελλάδας	91	19,4%
Αττικής	18	3,8%
Πελοποννήσου	38	8%
Βορείου Αιγαίου	25	5,2%
Νοτίου Αιγαίου	33	6,9%
Κρήτης	5	1,1%
ΣΥΝΟΛΟ ΕΛΛΑΔΑΣ	470	100%

Πηγή: ίδια επεξεργασία δελτίων απογραφής ΙΓΜΕ (1983, 1985, 1988)

Από γεωγραφική άποψη, σύμφωνα με το σχετικό χάρτη του ΙΓΜΕ (ΙΓΜΕ 1995), που απεικονίζει τις θερμομεταλλικές πηγές που κατέγραψε η έρευνα της δεκαετίας του 1980, αυτό που διαπιστώνει κανείς είναι ότι ο εν λόγω φυσικός πόρος κατανέμεται σχεδόν σε όλο το μήκος και πλάτος της εδαφικής Επικράτειας της Ελλάδας.⁶ Ειδικότερα, παρατηρώντας ακόμη πιο προσεκτικά, διαπιστώνεται ότι η πλειονότητα των θερμομεταλλικών πηγών εντοπίζεται κοντά στις ακτές, ένα μικρότερο μέρος στις πεδινές εκτάσεις και ένα ακόμη πιο μικρό μέρος στις ορεινές περιοχές.⁷ Επίσης, σύμφωνα με τον ίδιο χάρτη του ΙΓΜΕ, οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις (clusters) του φυσικού πόρου εντοπίζονται σε τέσσερις (4) κυρίως περιοχές (πλην των νησιών) και συγκεκριμένα: στη βόρεια-κεντρική Ελλάδα (Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας), τη βορειοδυτική Ελλάδα (σύνορα με την Αλβανία), την κεντρική ηπειρωτική Ελλάδα (Αιτωλοακαρνανία και Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας) και τη δυτική Πελοπόννησο (Νομοί Αχαΐας, Ηλείας και Μεσσηνίας).

Ειδικότερα, όσον αφορά τη γεωγραφική κατανομή του πόρου των θερμομεταλλικών πηγών βάσει της υφιστάμενης διοικητικής διαίρεσης, παρατηρούμε ότι οι Περιφέρειες με τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις είναι οι: Στερεάς Ελλάδας (19,3%), Δυτικής Ελλάδας (13,9%), Κεντρικής Μακεδονίας (12%) και Θεσσαλίας (10,3%), ενώ η Αττική μόνη της διαθέτει το 3,8% του συνολικού πόρου της χώρας (Πίνακας 1). Παρ' όλα αυτά, αξίζει να σημειώσουμε ότι, ακόμη και στις Περιφέρειες με τις εντονότερες συγκεντρώσεις, οι θερμομεταλλικές πηγές δεν ισοκατανέμονται. Έτσι, όσον αφορά την κατανομή του πόρου σε επίπεδο Νομών, οι Νομοί με τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις είναι οι: Φθιώτιδας (9,8%: 46 πηγές), Αιτωλοακαρνανίας (7,9%: 37 πηγές), Καρδίτσας (5,1%), Εύβοιας (4,9%), Ηλείας (4,5%), Κυκλάδων (4,5%), Κιλκίς (3,6%) και Μεσσηνίας (3%) (Χάρτης 1).

Χάρτης 1: Κατανομή θερμομεταλλικών πηγών Ελλάδας σε επίπεδο Νομών (απογραφή 1980)

Πηγή: ίδια επεξεργασία από αναλυτικά στοιχεία Πίνακα 1 σε επίπεδο Νομού

6. Ο πλούτος της Ελλάδας σε θερμομεταλλικές πηγές οφείλεται στην ιδιαίτερη μορφολογία της, τον τεκτονικό προσανατολισμό της και το συντελεστή ηφαιστειότητας που τη χαρακτηρίζει. Ειδικότερα, τα μεγάλα ρήγματα του Ευβοϊκού-Μαλιακού, των λιμνών Κορώνειας-Βόλβης, της δυτικής Πελοποννήσου, του νοτίου και βορείου Αιγαίου, το ηφαιστειακό τόξο του νοτίου Αιγαίου, η ηφαιστειότητα της δυτικής Θράκης αλλά και του Μαλιακού Κόλπου έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία υπόγειων διόδων που επέτρεψαν την ανάβλυση μεταλλικών υδάτων στην επιφάνεια της ελληνικής επικράτειας (ΣΔΚΙΠΕ-ΕΘΕ 2006). Τα δεδομένα αυτά (πυκνότητα και συνδυασμός γεωλογικών διεργασιών) είχε ως αποτέλεσμα σχεδόν στο σύνολο της επιφάνειας της χώρας να εντοπίζονται μεταλλικές πηγές ποικίλης προέλευσης, θερμοκρασίας και χημικής σύστασης. Ειδικότερα, από άποψη προέλευσης, οι μεταλλικές πηγές της Ελλάδας διακρίνονται σε: α) μετεωρικές: όταν τα νερά προέρχονται από τον υδρολογικό κύκλο β) μαγματικές ή ενδογενείς: όταν τα νερά συνδέονται με την κρυστάλλωση πλουτωνιτών και ηφαιστιτών και γ) μικτές: όταν η ανάβλυση προέρχεται από μίξη νερών των δύο προηγούμενων κατηγοριών (Αγγελίδης 2008).

7. Το γεγονός ότι η πλειονότητα των θερμομεταλλικών πηγών εντοπίζεται στις παράκτιες περιοχές (και όχι στα ορεινά) οφείλεται στο ότι τα υπόγεια νερά εν γένει ακολουθούν τη συντομότερη διαδρομή από τα βάθη προς την επιφάνεια της γης. Έτσι, λογικό είναι οι περισσότερες αναβλύσεις να εντοπίζονται στις ακτές ή και τις πεδιάδες, που είναι τα χαμηλότερα σημεία μιας τοπογραφικής επιφάνειας (Γκιώνη-Σταυροπούλου 1983).

4. Οι τόποι θερμαλιστικού τουρισμού της Ελλάδας

Όπως διαπιστώθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η Ελλάδα διαθέτει έναν σημαντικό αριθμό θερμομεταλλικών πηγών που, σύμφωνα με την τελευταία καταγραφή του ΙΓΜΕ, ανέρχονται σε 470. Ωστόσο, όπως είναι λογικό, ο θερμαλιστικός τουρισμός της χώρας δεν αναπτύχθηκε στο σύνολο των παραπάνω πηγών. Αντίθετα, οι πηγές που τελικά επιλέχθηκαν για το σκοπό αυτό ήταν πολύ λιγότερες καθώς, για να αναπτυχθεί η συγκεκριμένη μορφή τουρισμού, έπρεπε να πληρούνται συγκεκριμένες προϋποθέσεις όπως: επαρκής ποσότητα (ροή) νερών, ικανοποιητική χημική σύσταση, ενδεδειγμένες θεραπευτικές ιδιότητες αλλά και ικανοποιητική προσβασιμότητα του φυσικού πόρου. Στις ακόλουθες γραμμές, ύστερα από εκτενή έρευνα σε διάφορα συγγράμματα (που ξεκινούν ακόμη και από τον 19ο αιώνα), επιχειρείται ο προσδιορισμός των θέσεων που αναπτύχθηκε τελικά ο θερμαλιστικός τουρισμός, από τη σύσταση του νέου Ελληνικού Κράτους έως και σήμερα.

Ξεκινώντας από την εποχή της απελευθέρωσης του ελληνικού κράτους, ο θερμαλισμός ως μορφή τουρισμού δεν υφίστατο σε καμία περιοχή. Μόνο κάποια ελάχιστα λουτρικά κτίρια -υπολείμματα της βυζαντινής εποχής- υπήρχαν διάσπαρτα σε διάφορες ιαματικές πηγές, τα οποία όμως σε καμία περίπτωση δεν συνιστούσαν υποδομές θερμαλιστικού τουρισμού (Δαλέζιος 1891). Ωστόσο, οι πρώτες ενέργειες για την αποκατάσταση των λουτρικών χώρων και την αξιοποίηση των ιαματικών πηγών δεν άργησαν να γίνουν.

Από την πρώτη κιόλας στιγμή, η πρώτη κυβέρνηση Καποδίστρια (1829-1831) έδειξε άμεσο ενδιαφέρον για τις ιαματικές πηγές, αναγνωρίζοντας την ιδιαίτερη αξία τους τόσο ως θεραπευτικό μέσο όσο και ως οικονομικό πόρο της χώρας (Δαμβέργης 1906). Ως αποτέλεσμα των όλων διεργασιών εκείνης της εποχής (χημικές αναλύσεις, αυτοψίες, κ.λπ.) μόλις το 1836 η Κύθνος θα αποτελέσει τον πρώτο θερμαλιστικό προορισμό της χώρας, χάρη και στο προσωπικό ενδιαφέρον της Βασίλισσας Αμαλίας που σύχναζε στο νησί για λουτροθεραπείες (ΚΕΠΑΜΕ 2000). Έκτοτε, αν και έγιναν αρκετές ακόμη προσπάθειες για αξιοποίηση κι άλλων ιαματικών πηγών στην ηπειρωτική χώρα, η πρόοδος ήταν αποκαρδιωτική.

Τελικά, η κατάσταση θα αρχίσει να αλλάζει κάπου στα τέλη του 19ου αιώνα όταν, επί κυβερνήσεως Τρικούπη, το Κράτος πέτυχε την ενοικίαση των πρώτων δημόσιων ιαματικών πηγών σε ιδιώτες επενδυτές. Η Υπάτη, η Κυλλήνη και λίγο αργότερα ο Καϊάφας ήταν οι πρώτες πηγές που παραχωρήθηκαν από το Κράτος και, μέσω των επενδύσεων που υλοποιήθηκαν εκεί από ιδιώτες επενδυτές, μεταμορφώθηκαν σε αξιοπρεπή θερμαλιστικά θέρετρα της ηπειρωτικής χώρας (Χαριτάκης 1935).

Στις αρχές του 20ού αιώνα, οι οργανωμένες περιοχές θερμαλιστικού τουρισμού άρχισαν να πληθαίνουν. Οι σπουδαιότεροι λουτρότοποι που αναδείχθηκαν εκείνη την εποχή, με απήχηση και στο εξωτερικό, ήταν η Αιδηψός, τα Μέθανα, η Κυλλήνη, το Λουτράκι, η Κύθνος και η Υπάτη. Ακόμη, άλλοι διαμορφωμένοι λουτρότοποι –αν και όχι μεγάλης εμβέλειας– ήταν ο Καϊάφας, το Πλατύστομο, το Σμόκοβο, ο Τρύφος (Βόνιτσα), η Βουλιαγμένη, η Αίγινα, το Τσάγεσι (Αγυιάς), οι Γαργαλιάνοι, το Κουνουπέλι, η Δρανίτσα-Καϊτσα και του Μουρτσιάνου (Μεσολόγγι) (Δαμβέργης 1919). Παρ' όλα αυτά, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά σε σύγγραμμα της εποχής (Παπαμάρκου 1916), «εκ των 43 ιαματικών υδάτων, των ανηκόντων τω Δημοσίω, ευρίσκονται υπό ενοικίασιν μόνο τα 23...», γεγονός που σημαίνει ότι, παρ' όλες τις έως τότε προσπάθειες, πολλές από τις ιαματικές πηγές της χώρας, αν και είχαν τις δυνατότητες, παρέμεναν αναξιοποίητες.

Όπως γίνεται αντιληπτό από τα παραπάνω, μέχρι και τις αρχές του περασμένου αιώνα οι περιοχές θερμαλιστικού τουρισμού μετά βίας ξεπερνούσαν τις είκοσι (20), ενώ από άποψη γεωγραφικής κατανομής οι περισσότερες εντοπίζονταν στην κεντρική ηπειρωτική Ελλάδα, ένας μικρότερος αριθμός στη δυτική Πελοπόννησο και ένας ακόμη πιο μικρός στα νησιά. Παρ' όλα αυτά, τη δεκαετία του 1920 ξεκινά μια νέα περίοδος. Η προσάρτηση νέων εδαφών στην Ελληνική Επικράτεια καθώς και η ψήφιση του Ν. 2108/1920 «Περί ανακυρήξεως μιας πηγής υδάτων μεταλλικών ή μη εις ιαματικήν πηγήν και αδείας εκμεταλλεύσεως αυτής» ανοίγουν το δρόμο για μια σειρά νέων έργων και παραχωρήσεων ιαματικών πηγών, με αποτέλεσμα την περαιτέρω διεύρυνση της γεωγραφίας του θερμαλιστικού τουρισμού. Ανάμεσα στις νέες περιοχές που δημιουργήθηκαν εκείνη την εποχή συγκαταλέγονται οι Ελευθερές, η Αριδαία, ο Λαγκαδάς, κ.ο.κ., δηλαδή περιοχές στη Μακεδονία κυρίως (Λέκκας 1938). Τελικά, μέχρι και το έτος 1939, η χώρα μετρούσε συνολικά σαράντα (40) περιοχές θερμαλιστικού τουρισμού (Πίνακας 2), οι οποίες χωρικά εντοπίζονταν κυρίως στην κεντρική ηπειρωτική Ελλάδα, μετά στη Μακεδονία και ακολούθως στην Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου (Χάρτης 4).

Φτάνοντας στη δεκαετία του 1950, και παρά τις δυσμενείς επιπτώσεις από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο, ο θερμαλιστικός τουρισμός άρχισε να εισέρχεται σε μια περίοδο ακμής, με τον αριθμό των θερμαλιστικών προορισμών να αυξάνει αλματωδώς. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950, οι περιοχές θερμαλιστικού τουρισμού στην Ελλάδα έφταναν τις εξήντα πέντε (65), από σαράντα (40) που ήταν το 1950, σημειώνοντας αύξηση κατά 62,5%. Ειδικότερα, όσον αφορά στη χωρική τους κατανομή (Χάρτης 5), οι βασικοί λουτρότοποι εξακολουθούσαν να εντοπίζονται στις ίδιες περιοχές με τη δεκαετία του 1930, μόνο που αυτή τη φορά προστέθηκαν και νέοι, στην Ήπειρο αλλά και σε επιπλέον νησιά του Νοτίου Αιγαίου.

Πίνακας 2: Εξέλιξη αριθμού ιαματικών πηγών σε αναγνωρισμένη (από το κράτος) λειτουργία

Έτος	Αριθμός ιαματικών πηγών σε αναγνωρισμένη λειτουργία	Έτος	Αριθμός ιαματικών πηγών σε αναγνωρισμένη λειτουργία
1931	35	1953	51
1932	38	1954	55
1933	38	1955	61
1934	38	1956	62
1935	39	1957	63
1936	39	1958	60
1937	39	1959	65
1938	38	1960	65
1939	40	1961	67
1940	29	1962	67
...	....	1963	64
1950	40	1964	57
1951	44	....	....
1952	49	2008	93

Πηγή: ΕΟΤ 1954, ΕΟΤ 1966, και ίδια επεξεργασία στοιχείων Τμήματος Ιαματικών Πηγών ΕΟΤ (2008)

Σχετικά με τις ακριβείς περιοχές όπου αναπτυσσόταν ο θερμαλιστικός τουρισμός εκείνη την εποχή, αποκαλυπτικός είναι και ο Ν. 4086/1960 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τίνων περί ιαματικών πηγών», ο οποίος, επιχειρώντας να διακρίνει τις ιαματικές πηγές σε τουριστικής και τοπικής σημασίας, στην ουσία καταγράφει και τις αξιοποιημένες ή εν δυνάμει αξιοποιήσιμες ιαματικές πηγές της χώρας (βλέπε Πίνακα 3).

Πίνακας 3: Ιαματικές πηγές τουριστικής και τοπικής σημασίας βάσει Ν.4086/1960

Ιαματικές πηγές Τουριστικής σημασίας	Θέση/περιοχή Αιδηψός, Θερμοπύλες, Καμένα Βούρλα, Πλατύστομο, Υπάτη, Βουλαγμένη, Μέθανα, Λουτράκι, Κουνουπέλι, Κυλλήνη, Καΐαφας, Ελευθερές, Νιγρίτα, Λαγκαδάς, Σουρωτή, Σμόκοβο, Ικαρία, Ποτάμιο (Σάμος), Κύθνος, Σάριζα (Άνδρος), Ξινό Νερό, Καλλιθέα Ρόδου και Κίρρα.
Τοπικής σημασίας	Εχίνος, Τραϊανούπολη, Ψαρόθερμα Σαμοθράκης, Γεννησαία, Κρηνίδες, Αριδαία, Μεγάλη Βρύση-Γιάννες, Πικρολίμνη-Ξυλοκερασία, Σιδηρόκαστρο, Αγκιστρο, Θέρμη Σεδών, Νέα Απολλωνία, Αγία Παρασκευή, Άγιοι Απόστολοι Δουμπιών, Αμμουδάρα, Κιβωτός, Αγραπιδιά, Δρανίτσα-Καΐτσα, Κόκκινο Νερό, Πρέβεζα, Χανόπουλο, Καβάσιλα, Αμάραντος Κόνιτσα, Κόκκινο Σταφάνι, Κρεμαστά Χούνης, Μουρτσιάνου, Στάχτη, Χέλοβας-Μπανιώτη, Αγραπιδόκαμπος, Λιτσεκίου-Ριγανίου, Άγιος Βάββαρος Τρύφου, Πουρνάρι Πελοπίου, Φρασιανά, Σελιανίτικα Αγίου, Αραχωβίτικα, Σουβάλα Αίγινας, Ευρυάλη Γλυφάδας, Παλιοβορβάχα, Γιάλτρα, Αμάρυνθος Βάθειας, Βρωμονέρι, Ηραία, Λουτρά Ελένης, Χριστιανό Πολυχνίτου, Πολίχνιτος, Θέρμη, Άγιος Ιωάννης, Κόλπος Γέρας, Αγιάσος, Άργενος, Εφταλού, Κορνό Λήμνου, Αγιάσματα Κεράμου, Αδάμαντας Μήλου, Αθερμα Θήρας, Πλάκα Θήρας, Άγιος Φωκάς Κω, Θέρμα Καλύμνου, Μανδράκι Νισύρου, Τζαμουδιανά, Λιμπιναρέ και Πανασός

Πηγή: Σπαθή, 2000

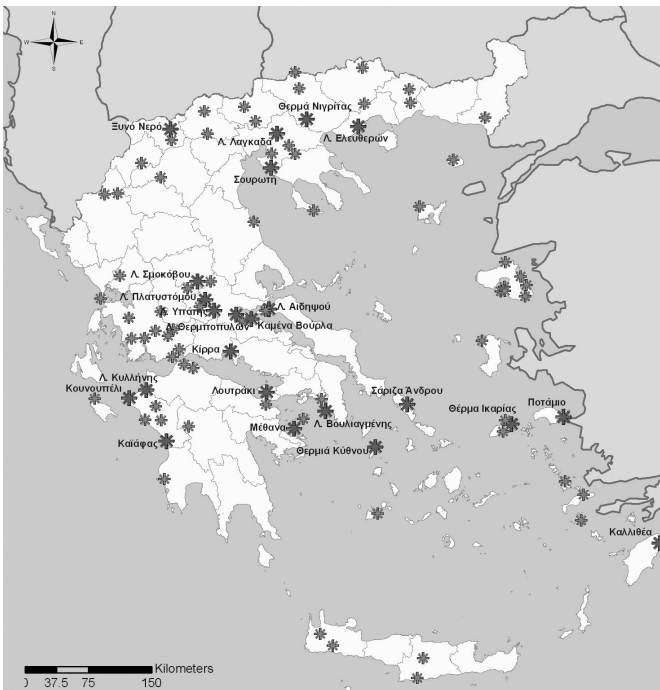
Στις μέρες μας πια, σύμφωνα και με τα στοιχεία που τηρούνται από το Τμήμα Ιαματικών Πηγών του ΕΟΤ (2008), ο αριθμός των ιαματικών πηγών σε αναγνωρισμένη (από το κράτος) λειτουργία είναι περίπου 93⁸ (βλ. Χάρτη 2). Ωστόσο, αυτό που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι στο σύνολο των 93 αυτών ιαματικών πηγών συγκαταλέγονται και αρκετές με υποτυπώδεις υποδομές θερμαλισμού –ακόμη και υπαίθριες– ενώ επίσης υπάρχουν και αρκετές που προσφέρονται μοναδικά για ποσιθεραπεία, με τις εγκαταστάσεις τους να περιορίζονται σχεδόν αποκλειστικά σε εμφιαλωτήρια μεταλλικού νερού.

Συμπερασματικά, όσον αφορά τη γεωγραφία του θερμαλιστικού τουρισμού, η Ελλάδα διαθέτει περίπου 93 περιοχές ιαματικών πηγών αξιοποιημένων ή εν δυνάμει αξιοποιήσιμων για θερμαλιστικό τουρισμό, διάσπαρτων σε ολόκληρη την Επικράτεια. Ωστόσο, από αυτές ένα μέρος μόνο (λίγο παραπάνω από το μισό) διαθέτει σχετικές εγκαταστάσεις (υδροθεραπευτήρια, ποσιθεραπευτήρια, κ.λπ.), με τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις να εντοπίζονται στην κεντρική ηπειρωτική Ελλάδα, τη βόρεια Ελλάδα και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου (βλ. Χάρτη 3).

5. Η διαχρονική εξέλιξη της θερμαλιστικής κίνησης και η γεωγραφία της

Στο προηγούμενο κεφάλαιο παρουσιάστηκε η γεωγραφία του θερμαλιστικού τουρισμού, υπό την έννοια του εντοπισμού των περιοχών όπου αναπτύσσεται η εν λόγω δραστηριότητα στη χώρας μας. Από την άλλη πλευρά, στο παρόν κεφάλαιο

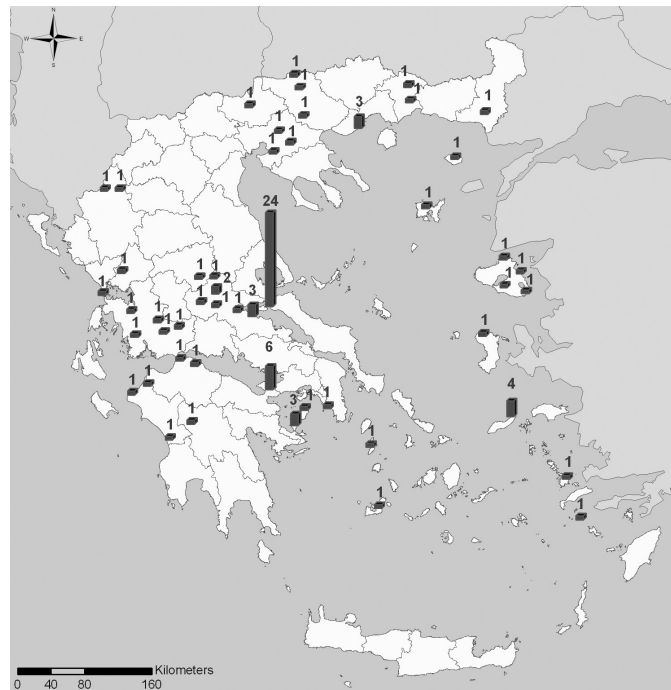
8. Αν και πλήρες αρχείο με τον ακριβή αριθμό των θερμομεταλλικών πηγών που να είναι αναγνωρισμένες ως «ιαματικές» δεν υπάρχει, σύμφωνα με εκτίμηση του Προϊσταμένου του Τμήματος Ιαματικών Πηγών του ΕΟΤ κ. Μάνου Χατζηγεωργίου (2008), αυτές ανέρχονται σε περίπου 93. Παρ' όλα αυτά, αξίζει να σημειωθεί ότι, πολύ σύντομα, όλες οι ιαματικές πηγές της χώρας (ακόμη και αυτές που ήδη ήταν χαρακτηρισμένες ως τέτοιες) θα πρέπει να επανεξεταστούν και να επανεγκριθούν, καθώς βάσει του νέου Ν. 3498/2006 θα πρέπει να συσταθεί εκ του μηδενός το Μητρώο Ιαματικών Πηγών της χώρας.

Χάρτης 2: Ιαματικές πηγές σε αναγνωρισμένη (από το κράτος) λειτουργία (2008)

Πηγή: ίδια επεξεργασία από ΣΔΚΙΠΕ-ΕΘΕ 2006, και στοιχεία Τμήματος Ιαματικών Πηγών ΕΟΤ (2008)

Σημείωση: Με σκούρο χρώμα απεικονίζονται οι ιαματικές πηγές τουριστικής σημασίας, ενώ με πιο ανοιχτό οι ιαματικές πηγές τοπικής σημασίας

Χάρτης 3: Θέσεις και αριθμός θερμολιστικών εγκαταστάσεων (2008)

Πηγή: Σπαθή 2000, και στοιχεία από επιτόπια έρευνα της συγγραφέως σε σειρά θερμολιστικών τόπων

επιχειρείται η απόδοση της γεωγραφίας της θερμολιστικής κίνησης διαχρονικά, δηλαδή η συνδυασμένη απεικόνιση τόσο των περιοχών όπου αναπτύχθηκε ο θερμολιστικός τουρισμός όσο και της τουριστικής κίνησης που παρουσίασε καθεμιά από τις περιοχές αυτές κατά τις τελευταίες δεκαετίες.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η ουσιαστική ανάπτυξη του θερμολιστικού τουρισμού στην Ελλάδα ξεκίνησε κάπου στα τέλη του 19ου αιώνα, όταν δηλαδή ξεκίνησαν να δημιουργούνται οι πρώτες λουτροπόλεις. Όμως, για τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία για την τουριστική κίνηση είναι ελάχιστα και αποσπασματικά, τόσο σε επίπεδο θερμολιστικού προορισμού όσο και σε επίπεδο χώρας.

Στην ουσία, τα πρώτα διαθέσιμα και συστηματικά στοιχεία ξεκινούν από το έτος 1931 και μετά (Πίνακας 4). Όπως φαίνεται χαρακτηριστικά και στο Χάρτη 4, εκείνη την εποχή (δεκαετία 1930), η θερμολιστική κίνηση σχεδόν ισοκατανεμόταν στις 40 περίπου περιοχές (βλ. Πίνακα 2) που ανέπτυσαν το θερμολιστικό τουρισμό. Ειδικότερα, σύμφωνα με τα αναλυτικά στατιστικά στοιχεία που παρατίθενται σε συγγράμματα της εποχής (ΕΟΤ 1954, ΕΟΤ 1966), οι Περιφέρειες με τα μεγαλύτερα ποσοστά θερμολιστικής κίνησης ήταν οι εξής: Στερεά Ελλάδα (22,8%), Κεντρική Μακεδονία (22,09%), Πελοπόννησος (16,46%), Δυτική Ελλάδα (11%), κ.ο.κ. Παράλληλα, σε επίπεδο προορισμού, οι πέντε σπουδαιότερες περιοχές σε θερμολιστική κίνηση ήταν: το Λουτράκι (15,28%), τα Λουτρά Αιδηψού (11,63%), τα Μέθανια (7,99%), η Θέρμη Σεδών (4,7%) και ο Καϊάφας (4,55%), δηλαδή περιοχές σε εντελώς διαφορετικές «γωνιές» της Ελλάδας.

Πίνακας 4: Θερμαλιστική κίνηση Ελλάδας (1931-1964)

Έτος	Άτομα	Λούσεις	Έτος	Άτομα	Λούσεις
1931	43.448	582.662	1952	111.032	1.418.656
1932	42.099	614.848	1953	103.580	1.368.369
1933	51.344	707.309	1954	116.646	1.542.087
1934	63.086	904.551	1955	112.457	1.455.520
1935	61.443	854.035	1956	114.949	1.617.347
1936	43.548	821.726	1957	116.525	1.511.821
1937	64.111	918.584	1958	115.989	1.491.460
1938	57.598	819.075	1959	110.340	1.374.885
1939	50.716	731.362	1960	119.374	1.497.954
1940	39.686	542.457	1961	123.807	1.546.233
...	...	...	1962	130.224	1.727.466
1950	100.210	1.365.865	1963	134.403	1.756.080
1951	103.200	1.341.230	1964	148.272	1.814.162

Πηγή: ίδια επεξεργασία από EOT 1954 και EOT 1966

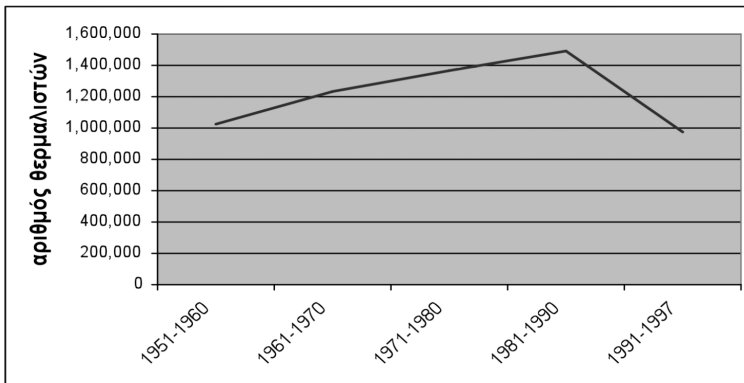
Φτάνοντας στη δεκαετία του 1950, και παρά τις δυσμενείς επιπτώσεις από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο, ο θερμαλιστικός τουρισμός άρχισε να εισέρχεται σε μια περίοδο ακμής, με τις περιοχές θερμαλισμού αλλά και την κίνηση των θερμαλιστών να αυξάνουν αλματωδώς (Πίνακες 2 και 4). Όσον αφορά τη γεωγραφική κατανομή της θερμαλιστικής κίνησης, όπως παρατηρούμε και στο Χάρτη 5, οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις συνέχισαν να εντοπίζονται στις ίδιες περιοχές με τη δεκαετία του 1930, με ελάχιστες διαφοροποιήσεις. Ειδικότερα, οι Περιφέρειες με τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις ήταν οι: Στερεά Ελλάδα (30,14%), Κεντρικής Μακεδονίας (17,69%), Αττικής (13,56%), Πελοποννήσου (9,78%), κ.ο.κ.

Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά την κατανομή των θερμαλιστών ανά λουτρότοπο, η πλειονότητα αυτών εντοπιζόταν στις εξής περιοχές: Λουτρά Αιδηψού (14,84%), Μέθανα (9,21%), Λουτράκι (8,64%), Λουτρά Σμοκόβου (6,61%), Καμένα Βούρλα (6,58%), Λουτρά Λαγκαδά (5,78%), Λίμνη Καϊάφα (4,51%) και Λίμνη Βουλιαγμένης (4,28%). Παρατηρούμε δηλαδή ότι, τη δεκαετία του 1950, το κέντρο βάρους της θερμαλιστικής κίνησης άρχισε να μετατοπίζεται ελαφρώς προς την ανατολική Στερεά Ελλάδα, έναντι της σχετικής ισοκατανομής που ίσχυε τη δεκαετία του 1930. Επίσης, το Λουτράκι, που μέχρι τότε διαχρονικά βρισκόταν στην κορυφή, υποχώρησε αισθητά καταλαμβάνοντας την 3η θέση.

Τη δεκαετία του 1960, η μετατόπιση του κέντρου βάρους της θερμαλιστικής κίνησης προς τη Στερεά Ελλάδα εντάθηκε ακόμη περισσότερο (Χάρτης 6). Σε αυτή την εξέλιξη συνέβαλαν τόσο ο Ν. 4086/60, ο οποίος κατέταξε πολλές από τις ιαματικές πηγές της εν λόγω Περιφέρειας σε τουριστικής σημασίας (προσελκύοντας σημαντικές επενδύσεις σε αυτές), όσο και οι νέες μεταφορικές υποδομές (Ν.Ε.Ο. Αθηνών-Λαμίας, πορθμεία Αρκίτσας και Αιδηψού) που έκαναν τις λουτροπόλεις της συγκεκριμένης περιοχής πολύ πιο προσβάσιμες από οποιοσδήποτε άλλες στην Ελλάδα. Για του λόγου το αληθές, η κατάταξη των λουτροπόλεων βάσει της θερμαλιστικής τους κίνησης τη δεκαετία του 1960 είχε ως εξής: Λουτρά

Αιδηψού (17,94%), Καμένα Βούρλα (11,6%), Μέθανα (10,8), Λουτρά Σμοκόβου (8,2%), Λουτρά Υπάτης (6,93%), Λουτράκι (5,5%), κ.ο.κ.

Τη δεκαετία του 1970 η θερμαλιστική κίνηση της Ελλάδας εξακολούθησε να είναι ανοδική στο σύνολό της, φτάνοντας τους 1.366.715 θερμαλιστές σε επίπεδο δεκαετίας (Γράφημα 1). Ωστόσο, από την αύξηση αυτή επωφελήθηκαν και πάλι σχεδόν μόνο οι λουτροπόλεις της Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας (Χάρτης 7). Ενδεικτικά, τις δέκα πρώτες θέσεις εκείνη την εποχή κατέλαβαν οι εξής περιοχές: Λουτρά Αιδηψού (19,24%), Καμένα Βούρλα (11,03%), Μέθανα (9,9%), Λουτρά Υπάτης (9,24%), Λουτρά Σμοκόβου (7,2%), Λουτρά Καϊάφα (4,4%), Θερμά Ικαρίας (4,2%), Λουτράκι (4,1%), Λουτρά Κυλλήνης (3,5%) και Θερμοπύλες (2,6%). Με άλλα λόγια, σχεδόν η μισή θερμαλιστική κίνηση της χώρας (49,41%) συγκεντρωνόταν σε τέσσερις μόλις λουτροπόλεις, εκ των οποίων οι τρεις βρίσκονταν στην ανατολική κεντρική Ελλάδα.

Γράφημα 1: Θερμαλιστική κίνηση Ελλάδας ανά δεκαετία (1951-1997)

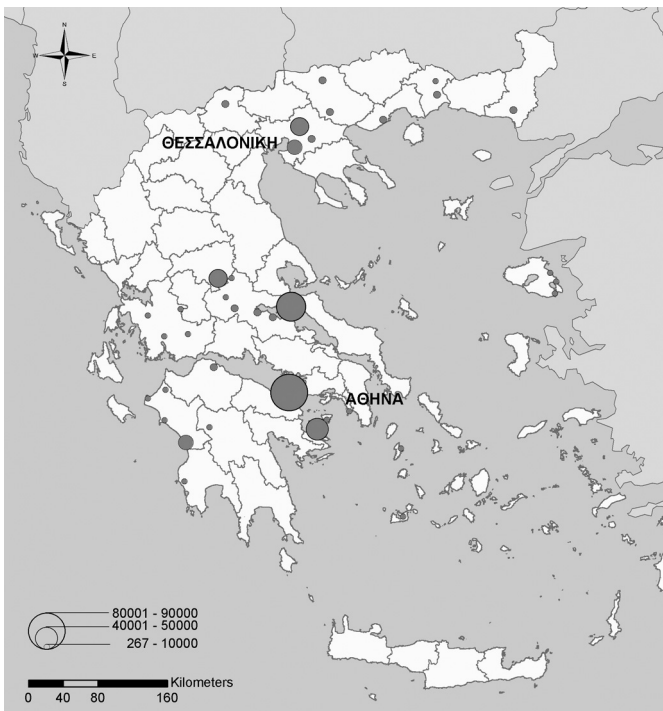
Πηγή: ίδια επεξεργασία από Σπαθί 2000

Σημείωση: στο διάγραμμα απεικονίζεται το άθροισμα των θερμαλιστών των επιμέρους ετών ανά δεκαετία

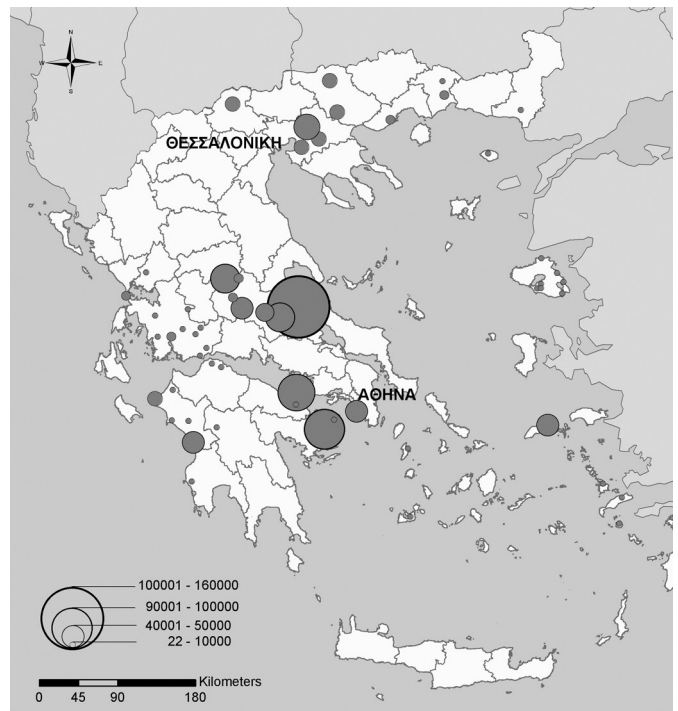
Περνώντας στη δεκαετία του 1980 όπου, όπως φαίνεται και στο Γράφημα 1, ο ελληνικός θερμαλιστικός τουρισμός βρισκόταν στο απόγειο του, η Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας σχεδόν άρχισε να μονοπωλεί την εγχώρια θερμαλιστική αγορά (Χάρτης 8). Συγκεκριμένα, οι πέντε (5) ιαματικές πηγές τουριστικής σημασίας της Στερεάς Ελλάδας (Αιδηψός, Καμένα Βούρλα, Υπάτη, Θερμοπύλες, Πλατύστομο) τη δεκαετία του 1980 συγκεντρωναν σχεδόν τη μισή θερμαλιστική κίνηση της χώρας (42,15%), ενώ με μεγάλη απόσταση ακολουθούσαν οι Περιφέρειες: Κεντρικής Μακεδονίας (16,26%), Αττικής (9,51%), Δυτικής Ελλάδας (8,38%), Θεσσαλίας (7,33%), κ.ο.κ. Ειδικότερα, όσον αφορά στη γεωγραφική κατανομή ανά προορισμό, η πλειονότητα των θερμαλιστών εντοπιζόταν στις ακόλουθες περιοχές: Λουτρά Αιδηψού (22,85%), Λουτρά Υπάτης (8,2%), Καμένα Βούρλα (8,18%), Μέθανα (7,62%) και Λουτρά Σμοκόβου (6,1%), δηλαδή ως επί το πλείστον σε περιοχές της κεντρικής ηπειρωτικής Ελλάδας.

Όμως, τη δεκαετία του 1990, που ο θερμαλιστικός τουρισμός είχε περάσει ήδη σε στάδιο παρακμής, οι ελληνικοί λουτρότοποι και η τουριστική κίνηση άρχισαν να συρρικνώνονται αριθμητικά. Όπως παρατηρούμε και στο Χάρτη 9, τη δεκαετία του 1990 «εξαφανίστηκαν» αρκετοί λουτρότοποι, κυρίως στα νησιά του Αιγαίου, την Αιτωλοακαρνανία και την Πελοπόννησο, είτε γιατί εγκαταλείφθηκαν—λόγω ιδιαίτερα χαμηλής τουριστικής κίνησης— είτε γιατί κάποιες από τις πηγές στέρεψαν. Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά στις υπόλοιπες περιοχές που συνέχισαν να λειτουργούν, η υποχώρηση της τουριστικής τους κίνησης υπήρξε ιδιαίτερα έντονη. Μοναδική εξαίρεση σε αυτή την αρνητική εξέλιξη αποτέλεσαν τα

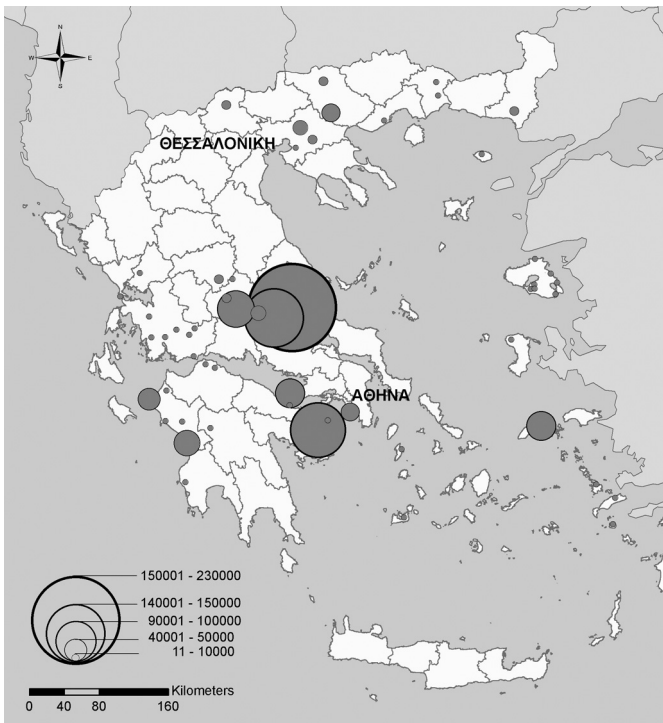
Θερμαλιστική κίνηση (αριθμός θερμαλιστών) ανά προορισμό (1931-1997)

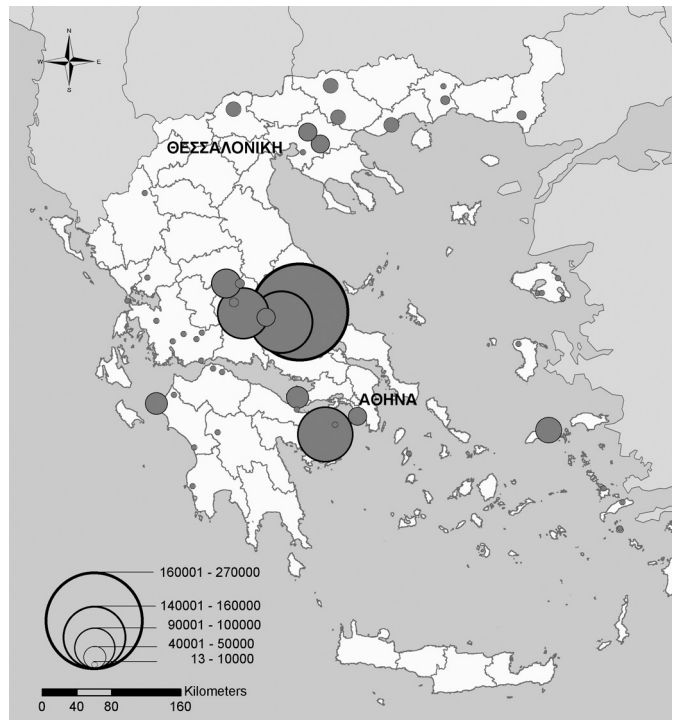
Χάρτης 4: Δεκαετία 1930

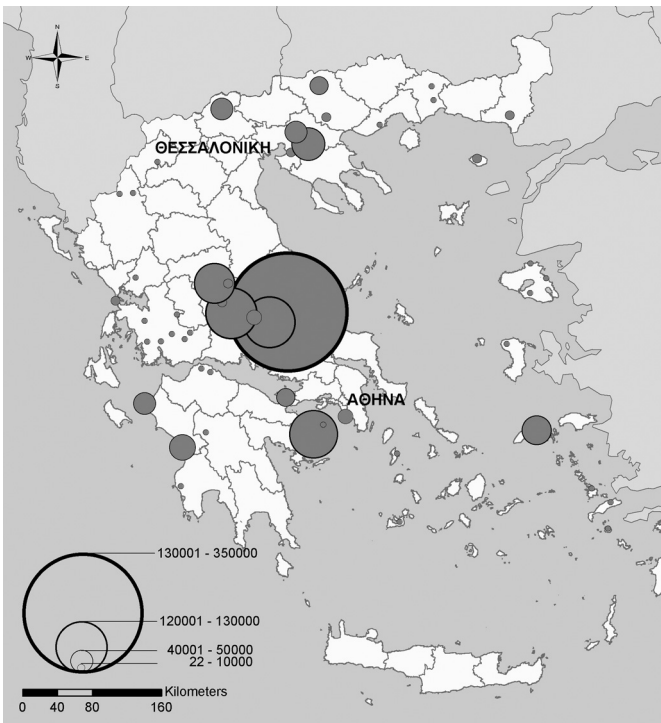
Χάρτης 5: Δεκαετία 1950

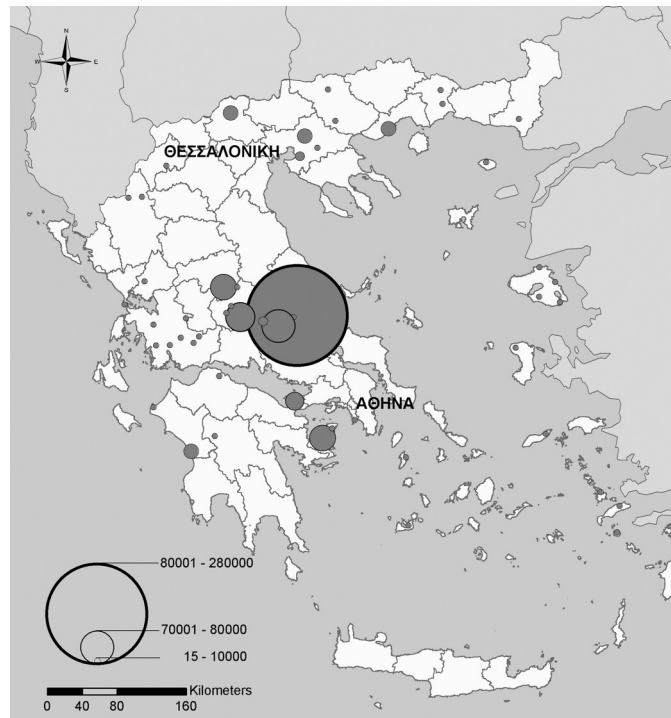
Χάρτης 6: Δεκαετία 1960

Χάρτης 7: Δεκαετία 1970

Χάρτης 8: Δεκαετία 1980

Χάρτης 9: 1991-1997

Πηγή: ίδια επεξεργασία βάσει στατιστικών στοιχείων από ΕΟΤ 1954, ΕΟΤ 1966, Σπαθή 2000

Σημείωση: Η κίνηση ανά δεκαετία προκύπτει από το άθροισμα των θερμαλιστών για τα επιμέρους έτη

Αιδηψού, τα οποία όχι απλά διατήρησαν θετικό το πρόσημο της μεταβολής του αριθμού των θερμαλιστών αλλά «γιγάντωσαν» ακόμη περισσότερο την απόστασή τους από τις υπόλοιπες λουτροπόλεις. Χαρακτηριστικά, σύμφωνα με τα σχετικά στατιστικά στοιχεία, τα Λουτρά Αιδηψού από το 1991 έως και το 1997 προσέλκυσαν το 28,10% της θερμαλιστικής κίνησης της χώρας (Σπαθή 2000), δηλαδή τετραπλάσιο αριθμό θερμαλιστών από την αμέσως επόμενη λουτρόπολη της Ελλάδας, η οποία προσέλκυσε μόλις το 7,37% του συνόλου.

Σήμερα, λόγω και της διαρκούς πτώσης του θερμαλιστικού τουρισμού μετά τη δεκαετία του 1980, οι αρμόδιες υπηρεσίες σταμάτησαν να τηρούν αναλυτικά και πλήρη στατιστικά στοιχεία.⁹ Τα μόνα στοιχεία που υπάρχουν διαθέσιμα μετά το έτος 2000 αφορούν κυρίως τον αριθμό θερμαλιστών και λούσεων από λίγες μόνο περιοχές και συγκεκριμένα αυτών που βρίσκονται υπό τη διαχείριση της ΕΤΑ. Επομένως, συνολική εκτίμηση και εικόνα για τη γεωγραφία του θερμαλιστικού τουρισμού στη σύγχρονη εποχή είναι αδύνατον να υπάρξει. Παρ' όλα αυτά, όπως όλα συνηγορούν: α) οι άρτια οργανωμένες περιοχές θερμαλιστικού τουρισμού έχουν μειωθεί αισθητά από τη δεκαετία 1980 και μετά, αφού αρκετές έχουν εγκαταλειφθεί πλήρως και β) η κίνηση της Αιδηψού εξακολουθεί να μονοπωλεί την εσωτερική αγορά, αφήνοντας μακριά πίσω της τις υπόλοιπες περιοχές-λουτροπόλεις της Ελλάδας.

Τελικά, όπως διαπιστώνεται από τα παραπάνω, αν και η θερμαλιστική κίνηση αρχικά χαρακτηριζόταν από ομοιόμορφη σχετικά κατανομή στον ελληνικό χώρο, προσφάτως η εικόνα αυτή έχει αλλοιωθεί σημαντικά. Σήμερα, η πλειονότητα των θερμαλιστών συγκεντρώνονται σε ένα μόνο κομμάτι της χώρας (ανα-

9. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 1.

τολική Στερεά Ελλάδα), διαμορφώνοντας μια εικόνα με βασικότερο χαρακτηριστικό την έντονη ανισοκατανομή. Επίσης, αξιοσημείωτο είναι ότι, από το σύνολο των θερμαλιστικών προορισμών, τις μεγαλύτερες «αντιστάσεις» στο χρόνο και τη φθορά φαίνεται να κρατούν αυτές του παράκτιου χώρου (κατά βάση της ηπειρωτικής χώρας).

6. Εμβέλεια θερμαλιστικών προορισμών: έρευνα στις τρεις σπουδαιότερες λουτροπόλεις

Σύμφωνα με τα τελευταία στατιστικά στοιχεία που τηρήθηκαν τη δεκαετία του 1990, οι τρεις σπουδαιότερες λουτροπόλεις (από άποψη τουριστικής κίνησης) είναι τα Λουτρά Αιδηψού, τα Καμένα Βούρλα και τα Λουτρά Υπάτης. Δηλαδή τρεις περιοχές στην ανατολική Στερεά Ελλάδα. Ειδικότερα, τα Λουτρά Αιδηψού από το 1991 έως και το 1997 προσέλκυαν το 28,10% της θερμαλιστικής κίνησης τη χώρας, τα Καμένα Βούρλα το 7,37% και τα Λουτρά Υπάτης το 6,36%. Με δεδομένη λοιπόν την αντιπροσωπευτικότητα των τριών αυτών λουτροπόλεων –καθώς συγκεντρώνουν το 41,83% της θερμαλιστικής κίνησης της χώρας– μέσω εκτεταμένης επιτόπιας έρευνας επιχειρήθηκε η αποτύπωση της γεωγραφικής εμβέλειάς τους, με απώτερο σκοπό την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων ακόμη και σε επίπεδο χώρας.

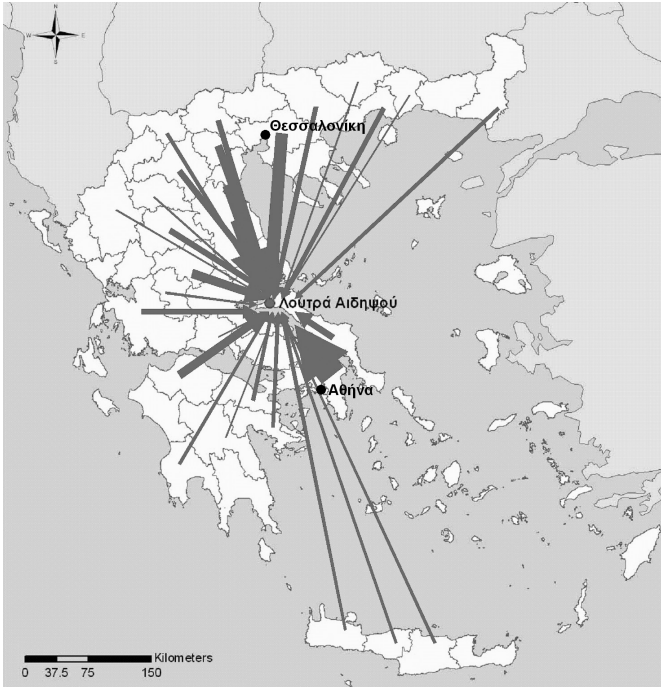
Ειδικότερα σε ό,τι αφορά την έρευνα που πραγματοποιήθηκε, αυτή αφορούσε τη συμπλήρωση ερωτηματολογίων. Συγκεκριμένα, 300 ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν σε 8 από τις 24 εγκαταστάσεις των Λουτρών Αιδηψού, 250 ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν στις 2 σε λειτουργία εγκαταστάσεις των Καμένων Βούρλων (η τρίτη εγκατάσταση εδώ και χρόνια δεν λειτουργεί, βλ. Εικόνα 4) και 150 ερωτηματολόγια στη μια και μοναδική εγκατάσταση των Λουτρών Υπάτης. Η έρευνα διήρκεσε έναν ολόκληρο χρόνο (Ιούνιος 2007-Μάιος 2008). Φυσικά, τα ερωτήματα που περιλάμβανε η έρευνα ήταν αρκετά. Ωστόσο, για ευνόητους λόγους, το παρόν άρθρο εστιάζει μόνο στο ερώτημα που αφορούσε τον τόπο μόνιμης κατοικίας των θερμαλιστών, δηλαδή την προέλευσή τους.¹⁰

Ξεκινώντας με τα Λουτρά Αιδηψού, τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι η πλειονότητα των θερμαλιστών προερχόταν κατά φθίνουσα σειρά από τους ακόλουθους Νομούς: Αττικής 41,67%, Λάρισας 7%, Θεσσαλονίκης 6,67%, Αχαΐας 3,67%, Ημαθίας 3,67%, Καρδίτσας 3,33%, Μαγνησίας 2,67%, Κοζάνης 2,67%, Βοιωτίας 2,33%, Τρικάλων 2%, Πιερίας 2% και Εύβοιας 2%. Παράλληλα, αναφορικά με τους υπόλοιπους θερμαλιστές, το 1,67% προερχόταν από τον Νομό Σερρών, από 1,33% προερχόταν από τους Νομούς Πέλλας, Αιτωλοακαρνανίας και Φθιώτιδας, από 1% από τους Νομούς Καβάλας, Φλώρινας, Αργολίδας, Κορινθίας και Χανίων, από 0,67% από τους Νομούς Έβρου, Μεσσηνίας, Ηρακλείου και Ρεθύμνου και από 0,33% από τους Νομούς Δράμας, Ξάνθης, Γρεβενών, Ιωαννίνων, Ευρυτανίας, Φωκίδας και Αρκαδίας. Τέλος, από το σύνολο των ερωτηθέντων, 3 άτομα (1%) δήλωσαν ως τόπο μόνιμης κατοικίας το εξωτερικό και συγκεκριμένα τις χώρες της Κύπρου, του Καναδά και της Κροατίας.

Ερμηνεύοντας τα αποτελέσματα της έρευνας για την προέλευση των θερμαλιστών των Λουτρών Αιδηψού, αυτό που προκύπτει είναι ότι η πρώτη λουτρόπολη της χώρας παρουσιάζει μεγάλη εμβέλεια, αφού προσελκύει θερμαλιστές

10. Αναλυτικότερα, το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε επιχειρούσε να αποτυπώσει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά-στοιχεία των θερμαλιστών: φύλο, ηλικία, τόπο μόνιμης κατοικίας, εισόδημα, συχνότητα και επίσκεψης της λουτρόπολης, διάρκεια διαμονής, τύπος καταλύματος διαμονής, είδος επιλεγείσων υπηρεσιών (θεραπευτικός θερμαλισμός, θερμαλισμός υγείας/ευεξίας), πρότερη ενημέρωση για τις θεραπευτικές ιδιότητες των ιαματικών πηγών (και, εάν ναι, προέλευση της γνώσης αυτής: από γιατρούς, από τρίτους, κ.λπ.), τρόπος πληρωμής θερμαλιστικών υπηρεσιών (ιδιωτική επιβάρυνση, ασφαλιστικό ταμείο κ.λπ.), επιδιώξεις από την επιλογή των θερμαλιστικών υπηρεσιών (θεραπεία, πρόληψη, αναζωογόνηση, αισθητική κ.λπ.), επίσκεψη άλλων λουτροπόλεων (και, εάν ναι, ποιών), είδος άλλων δραστηριοτήτων κατά τη διαμονή τους στη λουτρόπολη πέραν του θερμαλισμού (περιηγητικό τουρισμό, πολιτιστικό τουρισμό κ.λπ.). Παράλληλα, μέσω του ερωτηματολογίου ζητήθηκε για πρώτη φορά από θερμαλιστές να «βαθμολογήσουν» τις λουτροπόλεις, εκφράζοντας το βαθμό ικανοποίησής τους (πολύ/αρκετά/λίγο/καθόλου ικανοποιημένος) για τα ακόλουθα: α) ποιότητα προσφερόμενων θερμαλιστικών υπηρεσιών, β) ποιότητα θερμαλιστικών εγκαταστάσεων-υποδομών, γ) περιβάλλον (φυσικό και οικιστικό) της λουτρόπολης και δ) προσφερόμενες υπηρεσίες διασκέδασης και ψυχαγωγίας της λουτρόπολης.

σχεδόν από όλες τις περιοχές της Ελλάδας (Χάρτης 10). Μοναδικές περιοχές οι οποίες δεν καταγράφηκαν από την έρευνα ως τόποι προέλευσης θερμαλιστών ήταν οι νησιωτικές, τόσο του Ιονίου όσο και του Αιγαίου Πελάγους (Πίνακας 4). Παράλληλα, αξίζει να σημειωθεί ότι, πλην της περίπτωσης της Αττικής, οι υπόλοιποι τόποι προέλευσης που δηλώθηκαν ήταν σε αρκετές περιπτώσεις κάποιες μικρές πόλεις της επαρχίας και όχι τόσο πρωτεύουσες Νομών.

Χάρτης 10: Προέλευση (τόπος μόνιμης κατοικίας) θερμαλιστών Λουτρών Αιδηψού

Πηγή: ίδια επεξεργασία από αποτελέσματα επιτόπιας έρευνας της συγγραφέως (2007-2008)

Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά τα Καμένα Βούρλα, κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της έρευνας, η πλειονότητα των θερμαλιστών δήλωσε ως τόπο μόνιμης κατοικίας –κατά φθίνουσα σειρά– τους ακόλουθους Νομούς: Αττικής 58%, Φθιώτιδας 7,6%, Βοιωτίας 6,8%, Θεσσαλονίκης, 4,8%, Λάρισας 4%, Αχαΐας 2,8%, Καρδίτσας 2,4% και Μαγνησίας 2%. Επίσης, από 1,2% δήλωσαν ως τόπο προέλευσης του Νομούς Αιτωλοακαρνανίας, Ευρυτανίας, Μεσσηνίας, από 0,8%

Εικόνα 1: Η σύγχρονη θερμαλιστική εγκατάσταση “Thermae Sylla” στα Λ. Αιδηψού

Εικόνα 2: Η θερμαλιστική εγκατάσταση (υδροθεραπευτήριο) του ΕΟΤ στα Λ. Αιδηψού

Πηγή: φωτογραφικό αρχείο συγγραφέως (2009)

δήλωσαν τους Νομούς Τρικάλων και Εύβοιας και από 0,4% τους Νομούς Ημαθίας, Κιλκίς, Γρεβενών, Ιωαννίνων, Αργολίδας, Αρκαδίας, Κορινθίας, Λακωνίας και Χανίων. Τέλος, το υπόλοιπο 4% από τους 250 ερωτηθέντες δήλωσε ως τόπο μόνιμης κατοικίας το εξωτερικό (3 άτομα τη Γερμανία, 2 την Αυστρία, 2 τη Ρωσία και από 1 την Ιταλία, Γαλλία και την Ολλανδία).

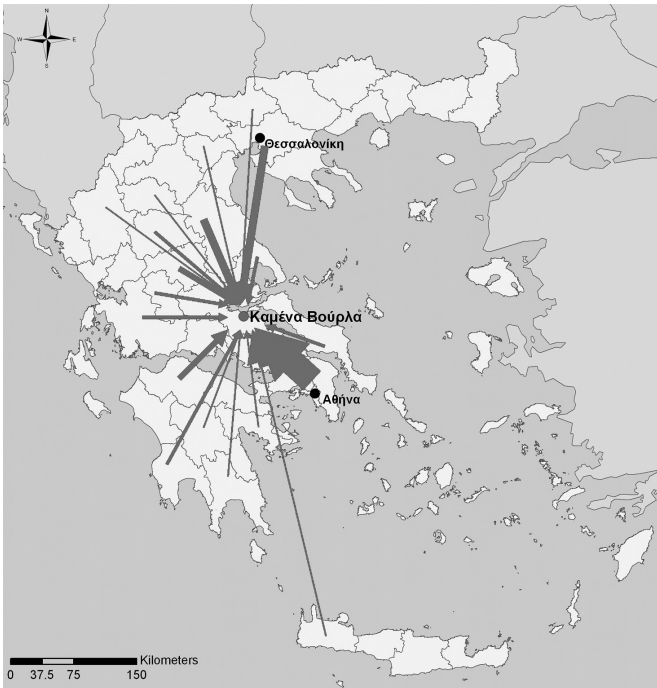
Πίνακας 5: Προέλευση (τόπος μόνιμης κατοικίας) θερμαλιστών ανά λουτρόπολη (%)

Περιφέρεια προέλευσης θερμαλιστών	Λ. Αιδηψού	Καμ. Βούρλα	Λ. Υπάτης
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	2,33	-	-
Κεντρική Μακεδονία	15,33	5,6	4,67
Δυτική Μακεδονία	4,0	0,4	0,67
Ήπειρος	0,33	0,4	0,67
Θεσσαλία	15,0	9,2	26,7
Δυτική Ελλάδα	5,0	3,2	16,67
Στερεά Ελλάδα	6,33	16,4	12,67
Αττική	41,67	58,0	36,0
Πελοπόννησος	3,0	3,2	0,67
Βόρειο Αιγαίο	-	-	-
Νότιο Αιγαίο	-	-	-
Κρήτη	2,33	0,4	-
Ιόνια Νησιά	-	-	-
Εξωτερικό	1,0	4,0	1,33
Σύνολο	100%	100%	100%

Πηγή: ίδια επεξεργασία από αποτελέσματα επιτόπιας έρευνας (2007-2008)

Παρατηρώντας τα παραπάνω αποτελέσματα για τα Καμένα Βούρλα, διαπιστώνει κανείς ότι η εμβέλεια της δεύτερης σπουδαιότερης λουτρόπολης της Ελλάδας είναι σαφώς πιο περιορισμένη απ' ό,τι των Λουτρών Αιδηψού, δηλαδή της πρώτης λουτρόπολης της χώρας (Χάρτης 11). Ειδικότερα, όσον αφορά στους εγχώριους θερμαλιστές που εντοπίστηκαν στα Καμένα Βούρλα, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι πάνω από το 50% δήλωσε ως τόπο κατοικίας την Αττική, ενώ αντίθετα δεν εντοπίστηκαν καθόλου θερμαλιστές ούτε από την Περιφέρεια Αν. Μακεδονίας και Θράκης, ούτε από τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου, πλην ενός ατόμου που προερχόταν από την Κρήτη (Πίνακας 5). Επίσης, στην ίδια λογική με την περίπτωση των Λουτρών Αιδηψού, εκτός των θερμαλιστών που δήλωσαν ως τόπο μόνιμης κατοικίας την Αττική, οι υπόλοιποι στο μεγαλύτερο μέρος τους προέρχονταν από κάποια μικρή πόλη της επαρχίας της Ελλάδας, παρά από κάποια πρωτεύουσα Νομού.

Όσο για το σχετικά σημαντικό ποσοστό θερμαλιστών (4%) που εντοπίστηκε να προέρχεται από το εξωτερικό, αυτό μάλλον είναι παραπλανητικό. Το γεγονός ότι τα Καμένα Βούρλα προσελκύουν αλλοδαπούς επισκέπτες εξηγείται από την ύπαρξη του πολυτελούς ξενοδοχειακού συγκροτήματος (Γαλήνη), του οποίου η διαφημιστική εκστρατεία απευθύνεται κυρίως στην Ευρώπη. Επομένως,

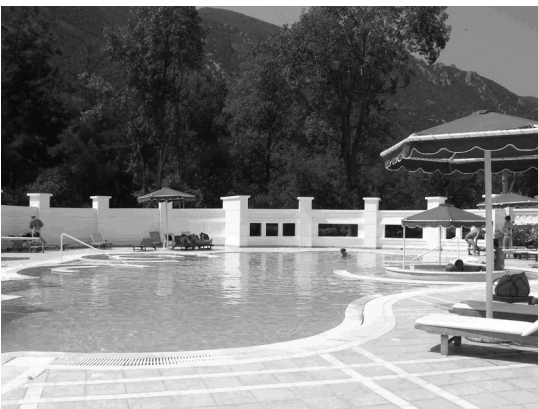

Χάρτης 11: Προέλευση (τόπος μόνιμης κατοικίας) θερμαλιστών Καμένων Βούρλων

Πηγή: ίδια επεξεργασία από αποτελέσματα επιτόπιας έρευνας της συγγραφέως (2007-2008)

η παρουσία αλλοδαπών στην πόλη δεν οφείλεται τόσο στη φήμη της ως λουτρόπολη όσο στη διεθνή εμβέλεια του ξενοδοχειακού συγκροτήματος που διαθέτει.

Όσον αφορά τα Λουτρά Υπάτης, τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι, εκτός από ένα ποσοστό της τάξης του 36% που δήλωσε ως τόπο μόνιμης κατοικίας την Αθήνα και γενικότερα το Νομό Αττικής, οι υπόλοιποι θερμαλιστές δήλωσαν ότι προέρχονταν από τους ακόλουθους Νομούς, κατά φθίνουσα σειρά: Λάρισας 14,7%, Αιτωλοακαρνανίας 12%, Καρδίτσας 8,67%, Φθιώτιδας 5,33%, Θεσσαλονίκης, Αχαΐας και Βοιωτίας από 4%, Μαγνησίας και Ευρυτανίας από 2%, Τρικάλων 1,33% και Σερρών, Γρεβενών, Θεσπρωτίας, Ηλείας, Εύβοιας, Φωκίδας και Λακωνίας από 0,67%. Τέλος, 2 άτομα από τα 150 συνολικά (ποσοστό 1,33%), δήλωσαν ως τόπο μόνιμης κατοικίας το εξωτερικό και συγκεκριμένα τη Ρουμανία.

Εικόνα 3: Άποψη από το εξωτερικό της σύγχρονης θερμαλιστικής εγκατάστασης «Γαλήνη Spa» στα Κ. Βούρλα

Εικόνα 4: Η εγκαταλελειμμένη θερμαλιστική εγκατάσταση (υδροθεραπευτήριο) «Ασκληπιός» στα Κ. Βούρλα

Πηγή: φωτογραφικό αρχείο συγγραφέως (2009)

Εικόνα 5: Η μοναδική θερμαλιστική εγκατάσταση (υδροθεραπευτήριο) των Λ. Υπάτης

Πηγή: φωτογραφικό αρχείο συγγραφέως (2009)

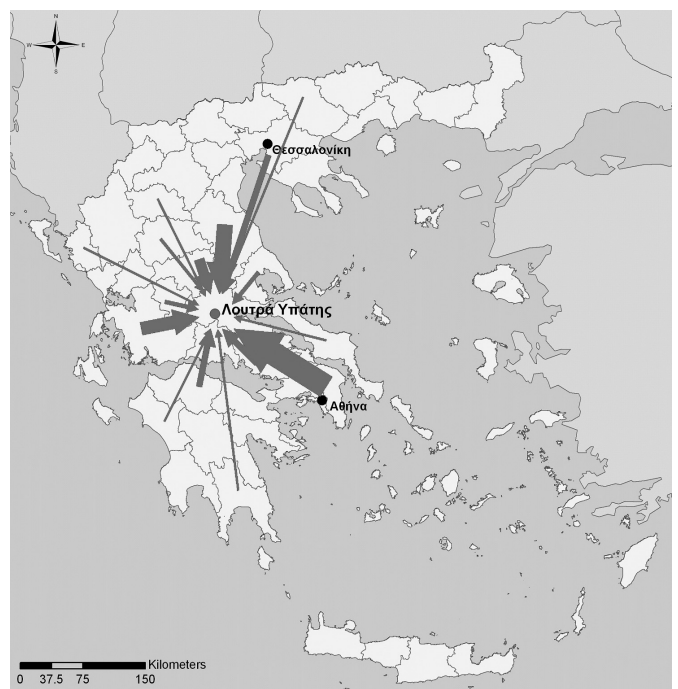

Ερμηνεύοντας τα παραπάνω αποτελέσματα, η εμβέλεια της τρίτης σπουδαιότερης λουτρόπολης της Ελλάδας είναι σαφώς πιο περιορισμένη και από της πρώτης αλλά και από της δεύτερης. Ειδικότερα, όπως φαίνεται και στον Χάρτη 12, η πλειονότητα των θερμαλιστών που επισκέπτονται τα Λουτρά Υπάτης προέρχονται κατά κύριο λόγο από όμορες περιοχές και νομούς της Φθιώτιδας, ενώ μόλις ένα ποσοστό της τάξης του 12,68% προέρχεται από πιο απομακρυσμένες περιοχές (Ν. Θεσσαλονίκης, Αχαΐας, Σερρών, Γρεβενών, Θεσπρωτίας, Ηλείας, Λακωνίας και από το εξωτερικό). Τέλος, όπως στα Καμένα Βούρλα και στα Λουτρά Αιδηψού, έτσι και στα Λουτρά Υπάτης η πλειονότητα των θερμαλιστών προερχόταν κυρίως από μικρές πόλεις αλλά και χωριά της επαρχίας, παρά από κάποια μεσαία ή και μεγάλη πόλη της Ελλάδας.

Συνοψίζοντας, τα συμπεράσματα που προκύπτουν για τη γεωγραφική εμβέλεια των τριών σπουδαιότερων λουτροπόλεων της χώρας είναι ότι, στην ουσία, μόνο η πρώτη καταφέρνει να προσελκύσει επισκέπτες σχεδόν απ' όλες τις «γωνιές» της Ελλάδας. Αντίθετα, τόσο η δεύτερη –αν και προσελκύει αρκετούς επισκέπτες από το εξωτερικό– όσο και η τρίτη κυρίως λουτρόπολη περιορίζονται

Χάρτης 12: Προέλευση (τόπος μόνιμης κατοικίας) θερμαλιστών Λουτρών Υπάτης

Πηγή: ίδια επεξεργασία από αποτελέσματα επιτόπιας έρευνας της συγγραφέως (2007-2008)

σε μεγάλο βαθμό σε επισκέπτες που προέρχονται από σχετικά κοντινές περιοχές, δείχνοντας μια σημαντική αδυναμία να λειτουργήσουν ως ισχυροί θερμαλιστικοί πόλοι σε επίπεδο χώρας. Επομένως, εφόσον η δεύτερη και η τρίτη λουτρόπολη της Ελλάδας εμφανίζουν την εικόνα αυτή, θα ήταν αρκετά ασφαλές να ειπωθεί ότι, πλην των Λουτρών Αιδηψού, το σύνολο των υπολοίπων θερμαλιστικών προορισμών της Ελλάδας παρουσιάζουν από μεσαία έως και μικρή γεωγραφική εμβέλεια, αποτελώντας ως επί το πλείστον τουριστικούς πόλους τοπικής εμβέλειας.

7. Συμπεράσματα: κατευθύνσεις χωρικής οργάνωσης και σχεδιασμού του θερμαλιστικού τουρισμού σε εθνικό επίπεδο

Επιχειρώντας να αποκωδικοποιήσει κανείς την ανάλυση που προηγήθηκε, τα βασικά συμπεράσματα που εξάγονται ως προς τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά του θερμαλιστικού τουρισμού της Ελλάδας συνοψίζονται ως ακολούθως:

- Όσον αφορά τη γεωγραφία του θερμαλιστικού τουρισμού, αυτή περιορίζεται στο 1/5 των θερμομεταλλικών πηγών (ή συμπλεγμάτων πηγών) της χώρας ενώ, από άποψη χωρικής κατανομής, η πλειονότητα των λουτροπόλεων και των θερμαλιστικών προορισμών εντοπίζεται στην παράκτια ζώνη, ένα μικρότερο μέρος στην πεδινή ενδοχώρα και ένα ακόμη πιο μικρό στις ορεινές περιοχές,

- Σχετικά με τη γεωγραφία της θερμαλιστικής κίνησης –παρά τις απώλειες που σημειώθηκαν τελευταία– αυτό που παρατηρείται είναι η μετατόπιση των θερμαλιστών από περιοχές της ενδοχώρας σε περιοχές του παράκτιου χώρου, με αποτέλεσμα να επικρατεί έντονη ανισοκατανομή σε σύγκριση και με το παρελθόν. Παράλληλα, το μεγαλύτερο μέρος των θερμαλιστών σήμερα συγκεντρώνεται μόλις σε πέντε (5) τόπους (κυρίως στην κεντρική Ελλάδα), ενώ μόλις μια λουτρόπολη (Λ. Αιδηψού) προσελκύει σχεδόν το 1/3 της θερμαλιστικής κίνησης της χώρας,

- Αναφορικά με τη γεωγραφική εμβέλεια, πλην της περίπτωσης της Αιδηψού, οι υπόλοιπες ελληνικές λουτροπόλεις και θερμαλιστικοί προορισμοί μετάβιας μπορούν να «σταθούν» ως τουριστικοί πόλοι εθνικής εμβέλειας, αφού η συντριπτική πλειονότητα αυτών εκτιμάται ότι «απευθύνεται» σε πολύ πιο περιορισμένο χώρο, που συνήθως δεν ξεπερνά τα όρια των κοντινών τους περιοχών.

Με βάση τα παραπάνω συμπεράσματα και προκειμένου να αντιστραφεί η αρνητική πορεία του θερμαλιστικού τουρισμού της Ελλάδας, οι στρατηγικοί στόχοι/αρχές που θα πρέπει να τεθούν είναι οι ακόλουθοι (Beriatos και Papageorgiou 2009, Παπαγεωργίου 2009):

- διεύρυνση της γεωγραφίας της θερμαλιστικής κίνησης, ώστε να σταματήσει η υπερσυγκέντρωση σε μια περιορισμένη γεωγραφική περιοχή και να επωφεληθεί από τη συγκεκριμένη μορφή τουρισμού όσο το δυνατόν μεγαλύτερη μερίδα πληθυσμού απ' όλες τις περιοχές της Ελλάδας,

- «μετατόπιση» της θερμαλιστικής κίνησης από τις ακτές στην ενδοχώρα, ώστε να επιτευχθεί η επιθυμητή βιώσιμη ανάπτυξη και στους υπόλοιπους θερμαλιστικούς προορισμούς της Ελλάδας, πέραν της παράκτιας ζώνης,

- διαφοροποίηση της έντασης της ανάπτυξης των περιοχών θερμαλιστικού τουρισμού, με στόχο την αξιοποίηση κάθε θερμαλιστικού πόρου βάσει των αντικειμενικών δυνατοτήτων του. Άλλωστε, όπως φάνηκε και από την ανάλυση, η υπάρχουσα ζήτηση για τη συγκεκριμένη μορφή τουρισμού βρίσκεται σε φθίνουσα

πορεία και ως εκ τούτου η χώρα δεν έχει ανάγκη από την ύπαρξη πολλών και έντονα αναπτυγμένων θερμοαισθητικών πόλων,

- συμπληρωματικότητα των θερμοαισθητικών προορισμών μεταξύ τους -δεδομένης και της τοπικής κυρίως εμβέλειάς τους- ώστε ένας λουτρότοπος να μην λειτουργεί εις βάρος και ανταγωνιστικά ως προς κάποιον άλλο της ίδιας περιοχής και τελικά να επιτυγχάνεται η επιθυμητή διάχυση της θερμοαισθητικής κίνησης.

Στο πλαίσιο αυτό, κάποιες *κατευθύνσεις χωροταξικής οργάνωσης και σχεδιασμού* (σε εθνικό επίπεδο), που θα οδηγούσαν στην επίτευξη των παραπάνω στόχων και θα επέτρεπαν την ανάκαμψη του θερμοαισθητικού τουρισμού στην Ελλάδα, είναι οι ακόλουθες:

Διαβάθμιση της έντασης ανάπτυξης των θερμοαισθητικών προορισμών

Ειδικότερα, προτείνεται η πιο απλή διαβάθμιση/ιεράρχηση των θερμοαισθητικών πόλων σε:

- α) περιοχές ήπιας ανάπτυξης του θερμοαισθητικού τουρισμού
- β) περιοχές έντονης ανάπτυξης του θερμοαισθητικού τουρισμού

Σκοπός της υιοθέτησης της παραπάνω διαβάθμισης δεν είναι η εκ των προτέρων καθήλωση κάποιων περιπτώσεων θερμοαισθητικών προορισμών σε χαμηλού επιπέδου ανάπτυξη. Αντίθετα, στόχος είναι η εν λόγω δραστηριότητα να ενταχθεί όσο το δυνατόν πιο αρμονικά στον άμεσο/οικείο χώρο της, στον οποίο θα προσδώσει την ανάλογη αναπτυξιακή προοπτική. Με τον τρόπο αυτό άλλωστε εξασφαλίζεται ότι μια ιδιαίτερη μεγάλη μερίδα του πόρου των ιαματικών πηγών θα παραμείνει αξιοποιημένη, ενώ από την αξιοποίηση αυτή θα επωφεληθεί όσο το δυνατόν μεγαλύτερη μερίδα του εγχώριου πληθυσμού. Με τον τρόπο αυτό, επιτυγχάνεται επίσης η διεύρυνση της γεωγραφίας του θερμοαισθητικού τουρισμού, καθώς και η περαιτέρω ενίσχυση αδύναμων μέχρι σήμερα θερμοαισθητικών πόλων, της ενδοχώρας κυρίως.

Δημιουργία τοπικών δικτύων οργανωμένης συνεργασίας μεταξύ των θερμοαισθητικών προορισμών

Ειδικότερα, προτείνεται η δημιουργία *τοπικών δικτύων* μεταξύ λουτροπόλεων ή/και πόλων θερμοαισθητικού τουρισμού που εμπίπτουν στην ίδια γεωγραφική ενότητα. Όσον αφορά την επιλογή των λουτροπόλεων ή/και των θερμοαισθητικών πόλων που θα μπορούσαν να αποτελέσουν δίκτυο –σε συνδυασμό με τη διαβάθμιση της ανάπτυξης που αναφέρθηκε προηγουμένως– δύο είναι οι πιθανές εκδοχές που αξίζει να εξεταστούν:

- α) *ομοιογενή δίκτυα θερμοαισθητικών πόλων*: δηλαδή δικτύωση μεταξύ περιοχών θερμοαισθητικού τουρισμού μόνο ήπιας ή μόνο έντονης ανάπτυξης του θερμοαισθητικού τουρισμού, και

- β) *ετερογενή (πολωμένα) δίκτυα θερμοαισθητικών πόλων*: δηλαδή δικτύωση περιοχών ήπιας ανάπτυξης θερμοαισθητικού τουρισμού με έναν ή δύο πόλους έντονης ανάπτυξης κάθε φορά και γενικότερα δικτύωση περιοχών διαφορετικού επιπέδου ανάπτυξης.

(*Ωστόσο, είναι προφανές ότι εκτός από τις παραπάνω εκδοχές μπορούν να υπάρξουν και ενδιάμεσες καταστάσεις ή συνδυασμοί τους.*)

Με τη δημιουργία οργανωμένων και θεσμοθετημένων τοπικών δικτύων αναμένεται να επιτευχθεί (Μπεριάτος 1999): α) η άμβλυνση των αντιθέσεων/ανισοτήτων μεταξύ θερμοαισθητικών προορισμών και υποδομών της ίδιας γεωγραφικής περιοχής, με ταυτόχρονη αναβάθμισή τους, β) η αποδοτικότερη προ-

βολή/προώθηση των τόπων θερμαλιστικού τουρισμού (ενδεχομένως μέσω δημιουργίας τοπικών «διαδρομών υγείας»), γ) η αναγκαία ανταλλαγή εμπειριών και τεχνογνωσίας μεταξύ των λουτροπόλεων του δικτύου, και δ) η διευκόλυνση της εφαρμογής των στρατηγικών στόχων για την ανάπτυξη του θερμαλιστικού τουρισμού μέχρι τουλάχιστον το επίπεδο της Περιφέρειας.

Παράλληλα, στο πλαίσιο των τοπικών δικτύων, ιδανική θεωρείται και η επίτευξη της οριζοντιοποίησης της διαχείρισης των ιαματικών πηγών, δηλαδή της ενιαίας διαχείρισης των θερμαλιστικών εγκαταστάσεων που εμπίπτουν στο ίδιο δίκτυο λουτροπόλεων, υπό την ίδια ιδιωτική επιχειρηματική δραστηριότητα. Άλλωστε, με την επέκταση της δικτύωσης και στο διαχειριστικό κομμάτι επιτυγχάνεται, επίσης, η συμπληρωματικότητα στη λειτουργία των θερμαλιστικών προορισμών, έναντι της ανταγωνιστικότητας που κυριαρχεί σήμερα μεταξύ των τουριστικών προορισμών, κατάσταση η οποία δεν θα πρέπει να επιδιώκεται στις περιπτώσεις των ελληνικών λουτροπόλεων.

Εν κατακλείδι, αυτό που είναι σημαντικό να ειπωθεί είναι ότι, αν και ο θερμαλιστικός τουρισμός είναι αρκετά παραγκωνισμένος στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια, αποτελεί μια μορφή τουρισμού με μεγάλη παράδοση στη χώρα μας η οποία έχει σημαντικές προοπτικές ανάπτυξης, ειδικά στη σύγχρονη εποχή που μια χώρα για να παραμείνει τουριστικά ανταγωνιστική θα πρέπει να προσφέρει διαφοροποιημένα και αυθεντικά τουριστικά προϊόντα. Ωστόσο, όπως έγινε εμφανές από τη γεωγραφική ανάλυση που προηγήθηκε, η συγκεκριμένη μορφή τουρισμού παρουσιάζει έντονα γεωγραφικά προβλήματα τα οποία μόνον ύστερα από έναν ορθολογικό χωρικό σχεδιασμό σε εθνικό επίπεδο (καταρχήν) μπορούν να αντιμετωπιστούν. Σε κάθε περίπτωση, στόχος της όποιας πολιτικής χωρικού σχεδιασμού θα πρέπει να είναι η διεύρυνση της γεωγραφίας της εν λόγω μορφής τουρισμού, η μετατόπιση της θερμαλιστικής κίνησης από τις ακτές στην ενδοχώρα, η διαφοροποίηση της έντασης της ανάπτυξης των προορισμών ανάλογα με τη δυναμικότητα που παρουσιάζουν, καθώς και η συμπληρωματικότητα μεταξύ τους, ώστε να αμβλυνθεί το φαινόμενο παραγκωνισμού πολλών από των σημερινών λουτροπόλεων της χώρας.

ΠΗΓΕΣ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ

- Beriatos, E. και Papageorgiou, M. (2009), «Towards sustainable spa tourism activities in Greece», στο Brebbia, C.A., Neophytou, M., Beriatos, E., Ioannou, I. και Kungolos A.G., *Sustainable Development and Planning IV*, Σαουθάμπτον/Βοστώνη: WIT Press: 773-782.
- FEDERTERME - Federazione Italiana delle Industrie Termali e delle Acque Minerali Curative (2004), *Rapporto sul sistema termale in Italia* (Rapporto di ricerca, coordinatore della ricerca: Emilio Becheri), Ρώμη: Federterme.
- Gerbod, P. (2004), *Loisirs et santé: les thermalismes en Europe des origines à nos jours*, Παρίσι: Honoré Champion.
- Glaus, O. (1975), *Planen und bauen moderner heilbaeder*, Ζυρίχη: Verlag Karl Krämer und Co.
- Jamot, C. (1988), *Thermalisme et villes thermales en France*, Κλερμόν-Φεράν: Publications de l'Institut d'Etudes du Massif Central.
- Lickorish, L. και Jenkins C. (1997), *An introduction to tourism*, Οξφόρδη: Butterworth-Heinemann.
- Αγγελίδης, Ζ. (2008), *Ιαματικοί φυσικοί πόροι και θερμαλισμός*, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Ελευθερίου Κορδελιού.

- Γκιώνη-Σταυροπούλου, Γ. (1983), *Απογραφή θερμομεταλλικών πηγών Ελλάδος I: Αιγαίο Πέλαγος*, Υδρολογικές και Υδρογεωλογικές Έρευνες Αρ.39, Αθήνα: ΙΓΜΕ.
- Γοσποδίνη, Α. (2005) «Χωρικές πολιτικές για τη βιώσιμη ανάπτυξη των μικρών ελληνικών Πόλεων», *Αειχώρος* 4(1): 136-161.
- Δαλέζιος, Ο. (1891), *Τα ιαματικά λουτρά της Ελλάδος*, Αθήνα: χ.ε.
- Δαμβέργης, Α. (1906), *Περί των ιαματικών υδάτων της Ελλάδας*, Αθήνα: χ.ε.
- Δαμβέργης, Α. (1919), *Περί της σκοπιμότερας διευθετήσεως των εν Ελλάδι ιαματικών πηγών*, Αθήνα: χ.ε.
- ΕΟΤ (1954), *Λουτροπόλεις και ιαματικά πηγαί 1951-1952-1953*, Αθήνα: ΕΟΤ.
- ΕΟΤ (1966), *Λουτροπόλεις και ιαματικές πηγές*, Αθήνα: ΕΟΤ.
- ΙΓΜΕ (1995), *Χάρτης Θερμομεταλλικών Πηγών της Ελλάδας, κλίμακα 1:500.000*, Αθήνα: ΙΓΜΕ.
- Ζαχαρόπουλος, Κ. και Μπαρμπίκας, Η. (2001), *Τα Λουτρά της Ελλάδας. Περιηγητικός Οδηγός*, Β' Έκδοση, Αθήνα: Καστανιώτης.
- ΚΕΠΑΜΕ (Κέντρο Χωροταξικών-Πολεοδομικών-Αρχιτεκτονικών Μελετών και Ερευνών) (2000), *Στρατηγικό πλαίσιο χωρικών κατευθύνσεων για την ανάπτυξη του ιαματικού τουρισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα: ΚΕΠΑΜΕ-ΥΠΕΧΩΔΕ.
- Λέκκας, Ν. (1935), «Η σύγχρονος μέριμνα-καταγραφή, κατάταξις, αναλύσεις των ιαματικών πηγών – Νομοθετική ρύθμιση – Εξυγιαντικά έργα – Υγειονομικά μέτρα – Διορισμός ειδικών λουτροπλάτων», στο Χαριτάκης, Κ., *Αι ιαματικά πηγαί και λουτροπόλεις της Ελλάδος*, Αθήνα: χ.ε.: 90-98.
- Λέκκας, Ν. (1938), *Αι επακόσσια πενήντα μεταλλικά πηγαί της Ελλάδος*, Αθήνα: ΙΓΜΕ.
- Μπεριάτος, Η. (1999), «Η σημασία των Δικτύων Συνεργασίας στην Ανάπτυξη των Ευρωπαϊκών και Ελληνικών Πόλεων», στο Οικονόμου, Δ. και Πετράκος, Γ. (επιμ.), *Η Ανάπτυξη των Ελληνικών Πόλεων: Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης και Πολιτικής*, Αθήνα/Βόλος: Gutenberg/Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας: 529-551.
- Ορφανός, Γ. (1985), *Απογραφή θερμομεταλλικών πηγών Ελλάδος II: Πελοπόννησος*, Υδρολογικές και Υδρογεωλογικές Έρευνες Αρ.39, Αθήνα: ΙΓΜΕ.
- Παπαγεωργίου, Μ. (2009), «Οι νέες τάσεις χωρικού σχεδιασμού του θερμομαλιστικού τουρισμού», στο Κοτζαμάνης, Β., Κούγκολος, Α., Μπεριάτος, Η., Οικονόμου, Δ. και Πετράκος, Γ. (επιμ.), *Πρακτικά 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης*, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας: 871- 879.
- Παπαμάρκου, Α. (1916), *Συνοπτική περιγραφή των ιαματικών υδάτων της Ελλάδος*, Αθήνα: Εστία.
- ΣΔΚΠΠΕ - ΕΘΕ (Σύνδεσμος Δήμων και Κοινοτήτων Ιαματικών Πηγών Ελλάδος – Ελληνική Θερμομαλιστική Εταιρεία) (2006), *Ιαματικές πηγές και λουτροπόλεις – ελληνικός θερμομαλισμός*, Θεσσαλονίκη: Σ.Δ.Κ.Ι.Π.Ε. – Ε.Θ.Ε.
- Σκαρπιά-Χόιπελ, Ξ. (1996), *Λουτροθεραπεία και αναμνηχή: ιστορική εξέλιξη των λουτρών*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Σπαθή, Σ. (2000), *Ο ιαματικός τουρισμός και η ανάπτυξη του τουρισμού υγείας στην Ελλάδα*, Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Σφέτσος, Κ.Σ. (1988), *Απογραφή θερμομεταλλικών πηγών Ελλάδος III: Ηπειρωτική Ελλάς*, Υδρολογικές και Υδρογεωλογικές Έρευνες Αρ.39, Αθήνα: ΙΓΜΕ.
- Τμήμα Ιαματικών Πηγών ΕΟΤ (2008), Συνέντευξη με Προϊστάμενο κ. Μάνο Χατζηγεωργίου. ΦΕΚ 1138, τ. Β', 2009, *Ειδικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης (ΕΠ-ΣΧΑΑ) για τον Τουρισμό και της στρατηγικής μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων αυτού*.
- ΦΕΚ 230, τ. Α', 2006 (Ν. 3498/2006), *Περί ανάπτυξης του ιαματικού τουρισμού και άλλες διατάξεις*.
- ΦΕΚ 112, τ. Α', 1960 (Ν. 4086/1960), *Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινών περί ιαματικών πηγών*.
- Χαριτάκης, Κ. (1935), *Αι ιαματικά πηγαί και λουτροπόλεις της Ελλάδος*, Αθήνα: χ.ε.